หนังสือ
ประวัติไทยอิสาน

โดย

พ.ต.ต.สงกรานต์ อุดมสิทธิ ร.บ.
รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทย
ผู้แทนราษฎรจังหวัดเพชรบูรณ์

959.3
ส12ห

พ.ศ.๒๕๓๕

ห้อง ขจร สุขพานิช

สำนักหอสมุดกลาง ... วิทยาเขตหาดใหญ่ ... ทรัพย์ ... นครินทร์
ถนนกาญจนวนิช ... 3921678, 3915088

ನಿಂತಿದೆ

ಇದು ನನ್ನ ವಿಶ್ವಾಸವೆಲ್ಲ
ಬೆಟ್ಟದಂತೆ.

ಇ.ಎ. ಮತ್ತು ಮಾಲಿಂಗಪ್ಪ

14 ಫೆ.ಬ.99.

959.3
ส 139ป

หนังสือ

ประวัติไทยอีสาน

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ซอยวัด ๑๑ ถนนโยธา กรุงเทพฯ ๑๐ โทร. 3921575, 3918041

โดย

พ.ต.ต. สงกรานต์ อุดมสิทธิ ธ.ป.
รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทย
ผู้แทนราษฎรจังหวัดเพชรบูรณ์

พ.ศ. ๒๔๕๔

(สงวนลิขสิทธิ์)

ที่ 4387

70872 S195674

คำนำ

มีหลายท่านที่ได้ค้นคว้าเขียนหนังสือเกี่ยวกับความเป็นอยู่และประวัติความเป็นมาของชาวไทยในท้องถิ่นต่าง ๆ ไว้แต่เรื่องราวของไทยที่อยู่ในจังหวัดทางภาคอีสาณ นั้นค่อนข้างจะหาอ่านได้ยาก ความเป็นมาต่าง ๆ ที่ทราบกันอยู่เวลานี้เป็นเพียงได้ฟังจากการเล่าเรื่องสืบต่อกันมาแต่สมัยก่อน หรือที่มีเรียบเรียงไว้บ้างก็เฉพาะเรื่อง เฉพาะถิ่นยังหาได้มีฉบับใดบรรยายติดต่อเรื่องราวโดยสมบูรณ์ไม่

ข้าพเจ้าปรารถนาที่จะให้มีหนังสือเกี่ยวกับ ประวัติและประเพณีของไทยอีสาณเป็นฉบับสมบูรณ์ไว้บ้าง เพื่อ

— จะได้เป็นแว่นขยายให้เห็นชัดเจนขึ้นว่า ไทยในแหลมทองนี้ ไม่ว่าในภาคใดล้วนแต่ได้สืบสายโลหิตมาจากเผ่าพงศ์ตระกูลเดียวกันทั้งนั้น เมื่อประจักษ์ดังนี้จะให้ตระหนักซาบซึ้งถึงสายสัมพันธ์ และให้เกิดความกลมเกลียวในอันที่จะร่วมใจกันสร้างความเจริญก้าวหน้า ให้แก่ประเทศของเรายิ่ง ๆ ขึ้นไป

— อีกประการหนึ่งก็คือ ข้าพเจ้าปรารถนาที่จะ

รักษาไว้ซึ่งศีลปะ ขนบธรรมเนียมและประเพณีอันดีงาม
ประจำท้องถิ่นไว้ให้ยั่งยืน เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นคุณสมบัติ
ของชาติ

จริงอยู่ ขนบธรรมเนียมและประเพณีของไทยเรานั้น
มีแบบ มีหลักเกณฑ์อันเดียวกัน แต่ก็ย่อมมีการปฏิบัติ
และมีการผันแปรไปตามเหตุการณ์และภูมิประเทศ แต่ละ
ท้องถิ่นต่างก็พยายามยึดมั่นและสงวนของตนไว้อย่างดีที่สุด
หากไม่นำมาแสดงให้รู้เพื่อเป็นเครื่องเปรียบเทียบกันแล้ว
แต่ละแห่งก็ย่อมไม่อาจทราบได้ว่า ประเพณีแบบแผนที่ตน
นับถือนั้นจะดีจะเหมือนของเพื่อนต่างถิ่นไหม เมื่อได้รู้ได้
แจ้งแล้ว สิ่งใดที่ควรละก็จะได้เป็นข้อพิจารณาให้เว้นเสีย
และหากสิ่งใดดีงามอยู่ก็จะได้ถือเป็นแนวปฏิบัติให้มั่นคงยิ่ง
ขึ้น เป็นกำลังใจอย่างหนึ่งที่จะให้ตั้งอยู่ในศีลธรรมประเพณี
อันดีงามสืบไป สิ่งนี้คือคุณสมบัติของชาติ

โดยความปรารถนาดังกล่าวนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ค้นคว้า
หาอ่าน และรวบรวมเรื่องราวขนเป็นพงศาวดารอีสาณ
เท่าที่โอกาสจะอำนวย และก็สำเร็จได้เพียงเป็นเรื่องปะติด

ปะต่อดังที่ปรากฏอยู่นี้ แต่ก็หวังว่าคงจะพอเป็นแนวทาง
ให้ผู้อ่านและผู้สนใจได้ค้นคว้าให้สมบูรณ์ขึ้นอีก

การเรียบเรียงหนังสือนี้ ข้าพเจ้าได้อาศัยค้นคว้าจาก
หนังสือต่าง ๆ ที่เป็นพงศาวดารบ้าง เป็นจดหมายเหตุบ้าง
เป็นข้อเขียนบันทึกลัทธิธรรมเนียมบ้าง ผสมติดต่อกันขึ้น
และในการนี้ข้าพเจ้าขอขอบใจ เรืออากาศเอก ถพ แก้ว
กำเนิด ปริญญาอักษรศาสตร์บัณฑิต และอนุปริญญา
วิชาการหนังสือพิมพ์ ที่ได้ช่วยค้นคว้าหนังสือและคู่มือ
ต่าง ๆ เหล่านี้มาประกอบการเรียบเรียงหนังสือนจนสำเร็จ

หากการผิดพลาดจะมีบ้าง ข้าพเจ้าหวังว่าคงจะได้
รับความกรุณาอภัยจากผู้อ่าน

นายพันตำรวจตรี สงกรานต์ อุดมสิทธิ

๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๔

ประวัติไทยอิสาณ

ยุคดึกดำบรรพ์

ไม่มีใครรู้ว่าดั้งเดิมแท้ ๆ ของมนุษย์นั้นเป็นมาอย่างไร สันนิษฐานกันว่ามนุษย์กลายสภาพมาจากลิง และก็ไม่สามารถค้นคว้าได้ว่า ลิงตัวแรกหรือพวกแรกที่แปรร่างมาเป็นมนุษย์นั้นคือลิงพวกไหนและอยู่ที่ใด อย่างไรก็ดี โดยการวินิจฉัยทางชีววิทยาบ้าง ทางประวัติศาสตร์บ้าง และทางโบราณคดีบ้าง บรรดานักปราชญ์ทั้งหลายก็มีเหตุผล ลงมติกันว่า บนพื้นพิภพนี้มนุษย์เกิดขึ้นเป็นเวลาประมาณหนึ่งแสนปีมาแล้ว และคาดกันด้วยว่าดินแดนอันเป็นที่เกิดของมนุษย์ดั้งเดิมนั้นอยู่ที่ใจกลางของทวีปแถบภูเขาออลไต อันเป็นดินแดนภาคใต้ของโกเลียบัดน์

ในระยะเวลา ๔๐๐๐ ปีแรก มนุษย์มีความเป็นอยู่ไม่ต่างอะไรกับสัตว์โลกชนิดหนึ่ง แล้วต่อจากนั้นจึงค่อยมี

หัวคิดหาอยู่หากิน สร้างความเจริญขึ้นโดยลำดับ
มนุษย์ที่เกิดจากแหล่งใจกลางชมพูทวีปนี้หลาย
ตระกูล แต่ละตระกูลต่างก็แยกไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในที่ต่าง ๆ
ทั่วทิศานุทิศตามความสะดวก สำหรับพวกใหญ่ ๆ ที่ตั้ง
ลำเนาหากินอยู่ในด้านเอเชียนี้มีอยู่ ๔ พวกคือ

พวกจีน— รวมกันขึ้นเป็นครั้ว ๆ หากินด้วยการ
เลี้ยงสัตว์โดยย้ายอยู่ตามชายทะเลสาป
แคสเปี้ยนทางฟากตะวันออกเฉียงใต้

พวกตาด— อาศัยอยู่ตามทะเลทราย เที่ยวปล้น
สดมภ์ใช้ม้าเป็นพาหนะ

พวกฉยงนู— หากินด้วยการปล้นเหมือนกัน เที่ยวรุก
รานรังแกมนุษย์นับแต่ดินแดนเกาหลี
ไปตลอดผ่านมองโกเลีย

พวก"อ้ายลาว"— ตั้งหลักแหล่งประกอบการกสิกรรมอยู่
ดินแดนระหว่างแม่น้ำเหลือง (ฮวงโห)
กับแม่น้ำยังจอ (แยงซีเกียง) อันเป็น
อาณาจักรของจีนเวลานี้

เมื่อเปรียบเทียบความเป็นอยู่เวลานี้ก็กล่าวได้ว่า

พวกอ้ายลาว เป็นพวกที่มีความเจริญก้าวหน้ากว่าบรรดาพวกอื่นในเอเซียที่กล่าวมา

ณ ดินแดนอันไพศาลสมบูรณ์นี้ พวก "อ้ายลาว" ได้ตั้งหลักแหล่งเป็นอาณาจักรซึ่งมีนครใหญ่ ๒ นคร คือ

นครลุง— อยู่ทางเหนือ ตอนต้นแม่น้ำเหลือง

นครปา— อยู่ทางใต้ ประมาณตอนเหนือของมณฑลเสฉวนของจีนเวลานี้

เวลานี้ชนชาตินี้เรียก "อ้ายลาว" นี้ว่า "มุง" พวก "อ้ายลาว" ได้เพิ่มพูนเมืองขึ้น และขยายเขตออกตามลำดับกาล จนได้ตั้งนครใหญ่อีกแห่งหนึ่งชื่อว่า "เงยว" เป็นอันว่ามีนครใหญ่อยู่ ๓ นคร ซึ่งนครปาสำคัญและใหญ่กว่านครอื่น

"อ้ายลาว" ได้ตั้งหลักฐานอยู่ในดินแดนนี้ด้วยความสันติและสมบูรณ์ เป็นเวลาเกือบพันปี แล้วก็มีชนชาติอื่นเข้ามาเกี่ยวของ คือ พวกจน

ชนพวกนี้ได้อพยพจากทะเลสาบแคสเปียน เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ลุ่มแม่น้ำไหว อันเป็นสาขาของแม่น้ำเหลือง เมื่อประมาณ ๕๐๐๐ ปีมาแล้ว ได้ค่อย ๆ พักตัวสร้างความ

เจริญขึ้นจนมีกษัตริย์ปกครอง ชื่อฟูฮ์ เป็นองค์แรก ต่อจากนั้นมาหลายร้อยปี จนจึงได้มีการติดต่อกับอ้ายลาว อาณาจักรอ้ายลาวเวลานั้นรุ่งเรืองมีอำนาจมาก จนจึงเรียกว่า ไต๋ หรือไท และจีนได้ส่งราชทูตมาเจริญไมตรีกับอ้ายลาวที่นครปา

ในราว ๕๗๙ ปี ก่อนพุทธกาล กษัตริย์จีน คือพระเจ้าวู่ห่างได้แบ่งปันนครต่างๆให้ราชวงศ์ปกครอง จึงเกิดการแก่งแย่งดินแดนกันขึ้น และเปิดโอกาสให้พวกตาดเข้ามารุกราน และก็เคยเข้ามารบกวนอ้ายลาวที่นครลงด้วย ราษฎรลาวนครลุงทนความเดือดร้อนไม่ได้ จึงพากันทิ้งถิ่นฐานหนีลงมาอยู่กับพวกเดียวกันที่นครปา เมื่อประมาณ ๓๐๐ ปีก่อนพุทธกาล นับว่าเป็นวาระแรกที่อ้ายลาวเสียสละถิ่นดินแดน

ต่อมาอีกประมาณ ๗๐ ปี ประเทศจีนก็เกิดยุคเข็ญขึ้นอีก แบ่งเป็น ๓ แคว้น คือ จิ้น ฉู และเจ๋ง แล้วพวกตาดก็เข้ามารุกรานอีกตามเคย เป็นเหตุให้ประชาชนจีนเดือดร้อนต้องหนีเข้ามาแทรกซึมอยู่ในนครปา และนครเงยวของอ้ายลาว

การแทรกซึมเข้ามา แทรก แซงแย่งอาชีพ ดังนี้ทำให้ราษฎรลาวเดือดร้อนขึ้นเป็นลำดับ จนพวกที่ไม่สามารถทนได้ก็อพยพหลบหนีมาอยู่ทางใต้ทะยอยกันมาเรื่อย ๆ แต่รัฐบาลคงอยู่

ราษฎรอ้ายลาวอพยพกันลงมาทางใต้หลายสาย เช่น พวกนครปามาอยู่ทางตะวันตก และทางใต้ของมณฑลเสณวน ส่วนพวกนครเงยวลงมาอยู่ทางมณฑล กุยจิว กวางตั้ง กวางไส ยนาน และตังเกี๋ย ซึ่งมีเจ้าของถิ่นเป็น แม้ว เย้า ข่า กุลา กะเหรี่ยง และละว้า

ตอนอพยพมานี้ ชนชาติเจ้าของถิ่นเรียกพวกอ้ายลาวว่า ไทย

ในปี พ.ศ. ๒๐๕ นครปาถูกจีนยกกองทัพมารุกราน รัฐบาลอ้ายลาวได้ทำการต่อสู้อย่างรุนแรงเป็นประวัติการณ์ แต่ที่สุดอ้ายลาวแพ้ จึงทิ้งเมืองและพากันอพยพลงมาทางใต้มาสมทบกับพวกที่หนีลงมาก่อน เหลืออยู่แต่นครเงยวเป็นอิสระอยู่แห่งเดียว แต่ถูกจีนคุกคามอีกใน พ.ศ.๒๙๗ อันเป็นสมัยของพระเจ้าจีนซ่องเต้ ผู้เกณฑ์พลเมืองสร้าง

กำแพงยักษ์ ซึ่งยาวหมื่นลี้ (๑๓ เส้น ๗ วา) นครเงยวพ่าย แพ้อายลาวจึงแตกหนีลงมาทางใต้ อีก

เป็นอันว่า อายลาว ซึ่งได้ตั้งถานฐานเป็นปึกแผ่นในดินแดนจีน เมื่อประมาณ ๕๐๐๐ ปีเศษก่อนพุทธกาล ก็ได้เสียอิสรภาพ ละทิ้งดินแดนของตน เมื่อ พ.ศ. ๓๒๘

พวกที่อพยพลงมาตอนหลังนี้ได้มารวมกับพวกที่อพยพมาก่อน รวมกันเป็นปึกแผ่นอีก จนได้ตั้งนครหลวงขึ้นเรียกว่า นครเพงาย มี ขุนเมง (ขุนเมือง) เป็นผู้ครอง

เวลานั้น พระเจ้าวูต กษัตริย์จนเกตเสด็จมาครองในลัทธิเต๋ากยาว ได้ตั้งขุนนางคณะหนึ่งออกไปสืบดูพุทธศาสนาในอินเดีย ขุนนางคณะนี้เดินทางจะผ่านนครเพงาย แต่ขุนเมืองผู้ครองนครห้ามผ่าน ขุนนางคณะนี้จึงต้องเดินทางกลับเมืองจีน พระเจ้าวูตทรงพิโรธจึงให้ยกกองทัพมาตี นครเพงาย ขุนเมืองได้ทำการต่อสู้อยู่หลายปี ที่สุดพ่ายแพ้ จึงต้องตกเป็นเมืองขึ้นของจีนอยู่สมัยหนึ่ง

จนพ.ศ. ๕๕๒ แผ่นดินจีนเกิดขบถ ขุนวังเมืองผู้สืบสกุลครองเพงายจึงแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นต่อจีน และได้ครองเมืองมาด้วยสันติสุข จน พ.ศ. ๕๙๓ จึงถูกจีนรุกรานอีกจน

ต้องยอมเป็นเมืองขึ้นของจนอกวาระหนึ่ง

โดยที่นครเพงายเป็นเมืองหน้าด่านใกล้แดนจีน เหตุการณ์เกี่ยวข้องกับจีนจึงเป็นไปเฉพาะนครเพงาย ส่วนอ้ายลาวที่อยู่ห่างออกมา หาได้เกี่ยวข้องกับจีนไม่ ฉะนั้นในตอนนี้ อ้ายลาวจึงแยกเป็น ๒ พวก คือ

ทางนครเพงาย— เรียกว่า พวกอ้ายลาว

ทางใต้และเหนือ— เรียกว่า พวกงายลาว ซึ่งมีขุนหลวงคำเมาเป็นผู้ครองฯ

ระยะนี้ตกอยู่ในปี พ.ศ. ๖๐๐ เศษ เมืองจนมีกษัตริย์องค์หนึ่งชื่อพระเจ้ามังต คนหนึ่งทรงสุบินเห็นรัศมีขาวรุ่งโรจน์บนท้องฟ้าเบื้องตะวันตก ขุนนางผู้ใหญ่แก้สุบินว่ารัศมีนั้นได้แก่ศาสนาใหม่ชื่อโฟ (ศาสนาพุทธ) ซึ่งรุ่งเรืองอยู่ทางอินเดีย พระเจ้ามังตจึงแต่งราชทูตไปสืบดูที่อินเดีย เป็นเวลา ๗ ปี คณะทูตจึงกลับมาพร้อมด้วยนำพระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์มาถวาย พระเจ้ามังตทรงเลื่อมใส จึงปฏิญาณตนเป็นพุทธศาสนิก แต่บัดนั้น

พระเจ้ามังตได้แผ่อานุภาพด้วยการศาสนา คือใช้ธรรมานุภาพเป็นอำนาจ จึงได้มีหัวเมืองใหญ่น้อยมากมาย

มาขึ้นต่อเมืองจัน แม่พวกงายลาว ซึ่งขุนหลวงคิเมาครอง
กยอมขึ้นอยู่ในพุทธจักรของพระเจ้ามังตี ขุนหลวงคิเมา
เป็นลาวคนแรกที่ได้ประกาศตนเป็นพุทธศาสนิกชน รับไตร-
สรณคมน์ก่อนใคร ๆ ในดินแดนงายลาว

พ.ศ. ๖๒๑ สิ้นสมัยขุนหลวงคิเมาแล้ว ขุนไลลาวได้
ขึ้นครองแทน จันถือว่า ลาว นครงายลาวเป็นเมืองออกจึง
ส่งขุนนางมากำกับ ขุนไลลาวโกรธจึงอิวาทกัน จันยกทัพ
มาโจมตี ขุนไลลาวปราชัย ฉะนั้นลาวแห่งนครงายลาวจึง
ต้องอพยพลงมาทางใต้เป็นการใหญ่อีกพวกหนึ่ง

ฝ่าย ลาวที่ นครเพงาย ซึ่งตกเป็น เมือง ขึ้นของ จัน นั้น
กาลต่อมาจำนวนพลเมืองก็เพิ่มพูนขึ้น ชายฉกรรจ์ทุกคน
ต้องส่งส่วยให้จัน คนหนึ่งส่งเสือ ๒ ตัว เกลือ ๑ ถัง แต่นาน
เข้าถูกกดขี่จนทนไม่ได้ จึงพร้อมกันแข็งเมืองขึ้นเป็นเอกราช
๖ หัวเมือง

พอดีเวลานั้นจันแตกสามัคคี แยกกันเป็น ๓ ก๊ก ไม่
มีโอกาสมาปราบปรามลาว ๖ หัวเมืองลาวที่แข็งเมืองจึง
อยู่เป็นเอกราชมาโดยปรกติ จน พ.ศ. ๗๖๙ ขุนเบ็งยกทัพ
มาย่ำยี ลาวทั้ง ๖ หัวเมืองนี้พ่ายแพ้จึงพากันอพยพเป็นการ

ใหญ่ ลงมาทางใต้อีกในราว พ.ศ. ๘๘๘ คงเหลือแต่บางครัวเรือน และผู้ครองเมืองซึ่งยอมอยู่ใต้อำนาจของจีนต่อจากนมาอีก ๕๐ ปีเศษ ถาว ๖ นครที่เป็นเมืองขึ้นของจีนนี้ได้แข็งเมืองตั้งตัวเป็นเอกราชอีกครั้งหนึ่ง เพราะบ้านเมืองจีนเกิดจลาจลวุ่นวาย

ถาว ๖ นครนี้ รวบรวมกันตั้งการปกครองแบบสามัคคีธรรม เพราะถือว่าเป็นพี่น้องชาติเชื้อเดียวกัน เมืองใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางการปกครองนั้นชื่อ ตาลีฟู—หรือม่งเส หรือหนองแส เมืองนี้เวลานี้อยู่ทางทิศใต้ของแคว้นยูนาน หรือเหนือเมืองถาวกายขึ้นไปประมาณ ๑๕๐ กิโลเมตร

ประมาณปี พ.ศ. ๑๑๙๒ พระเจ้าแผ่นดินผู้ครองนครหนองแส ได้รวบรวมบรรดาหัวเมืองถาวทั้งหลาย เข้ามาร่วมกันอีก ตั้งเป็นมหารัฐ และเปลี่ยนชื่อจากอ้ายถาว—มาเรียกว่า ไทย พระเจ้าแผ่นดินองค์นี้ทรงพระนามว่า พระเจ้าขุนหลวง (ศินุโล)

อาณาจักร อ้ายถาว หรือไทย สมัยนี้ขยายไปกว้างขวางและมีอำนาจเสมอกับ อาณาจักรจีน มีกษัตริย์สืบต่อมาจนถึงปี พ.ศ. ๑๒๙๐ ถึงสมัยของขุนบูลมหรือเรียกว่า

พระเจ้าพ่อโกะชนครอง พระองค์ได้ทรงรวบรวมไทยทั้งอย่างได้เข้ารวมอาณาจักร ๕ นคร

เป็นอันว่า มหารัฐแห่งไทยเวลานั้นกว้างขวางกว่าสมัยใด ๆ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ จดธิเบต ตะวันตกจดพม่า ตะวันออกจดกวางไส ทิศเหนือจดคุนมิง และทิศใต้สันนิษฐานว่าจดหลวงพระบาง เพราะพงศาวดารญวนเรียกหลวงพระบางว่าน่านเจ้า หรือ นามเจียว

ในรัชสมัยของขุนบุลมนเอง ที่เป็นวาระที่อ้ายลาวหรือไทยจะแยกย้ายกันไปสร้างบ้านแปงเมือง ขุนในดินแดนต่าง ๆ กล่าวคือ ขุนบุลมมีลูกชาย ๗ คน ขุนบุลมได้ส่งลูกชายใหญ่ ๖ คนให้แยกย้ายกันไปสร้างบ้านแปงเมืองขุนครอบครองเอาเอง ส่วนคนสุดท้องให้อยู่ครองเมืองเดิม

ดังนั้นลูกชายทั้ง ๖ ของขุนบุลมก็แยกย้ายกันไปคือ

ขุนลอ	ไปตั้งอาณาจักร		ล้านช้าง
ยี่ผาลาน	,,	,,	สิบสองปันนา
สามขุนสง	,,	,,	หัวพันทั้งห้าทั้งหก
ไสผง	,,	,,	ลานนา
งั่วอิน	,,	,,	อโยธยา

ดกกดม ไปตั้งอาณาจักร รามัญ

โดยที่หนังสือนี้มุ่งหมายจะกล่าวถึงประวัติของไทย อีสาณโดยเฉพาะ เหตุนจึงขอติดตามเฉพาะเรื่องราวของขุนดอ ที่มาตั้งบ้านเมืองทางด้านข้าง คือดินแดนภาคหลวงพระบางบัจจุบันนี้

ได้กล่าวมาแล้วว่า อ้ายลาว หรือไทย ได้พากันอพยพจากจีนลงมาทางใต้หลายพวกหลายคราว เส้นทางที่ลงมามีหลายทาง เช่นทางลุ่มแม่น้ำสาละวินที่ไปทางพม่าทางแคว บึง วัง ยม น่าน ที่ลงมาทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และทางแม่น้ำโขง ที่ลงมาทางอินโดจีน และภาคอีสาณ

ดังนั้นไทยหรืออ้ายลาวจะต้องเคลื่อนย้ายลงมา ตามลำน้ำโขง มาตั้งทำมาหากินอยู่แถว หลวงพระบาง เวียงจันทร์ นครจำปาศักดิ์ และท้องที่ในภาคอีสาณ เป็นจำนวนมากแล้ว ต่อมาขุนดอจะได้ลงมาตั้งอาณาจักรด้านช้าง

เหตุการณ์ต่าง ๆ ทางด้านนี้เกี่ยวโยงสัมพันธ์กันโดยตลอด จึงขอย้อนกล่าวตามพงศาวดารด้านช้างเริ่มแต่สมัยแรกที่จะสร้างหลวงพระบาง:—

แต่อย่างไรก็ดี พงศาวดารด้านช้างนับว่ามีข้อความสับสนอย่างมาก ผู้เขียนได้อาศัยเรื่องราวจากประชุมพงศาวดารฉบับความสำคัญของหลวงวิจิตรวาทการ ซึ่งได้ให้อรรถาธิบายไว้เป็นอย่างดี ฉะนั้น ณ โอกาสนี้ ขอแสดงความเคารพและให้เกียรติแด่หลวงวิจิตรวาทการซึ่งพยายามค้นคว้าและเรียบเรียงไว้

พงศาวดาร ด้านช้าง ขนต้นว่า:—

"ยังมีพระยายักษ์ตนหนึ่งชื่อว่านันทา เมียชื่อพระมหาเทวี ถูกชื่อนางกางรี เขาเจ้าผัวนางตายก่อนเมีย จึงไปเป็นพระยาอินทบัต เกิดถูกชื่อเจ้าพุทธเสน มาเอานางกางรีเป็นเมีย มีถูกชายผู้หนึ่งชื่อทาวพศ์ มีถูกหญิงผู้หนึ่งชื่อว่านางพิไสย เขาเจ้าเอากันเป็นผัวเมียกัน จึงมีถูกชายผู้หนึ่งชื่อ อ้ายเจตไห มีถูกหญิงผู้หนึ่งชื่อนางเกล้าใหญ่ปากกว้าง หรี เขาเจ้าเอากันเป็นผัวเมียกัน เขาฝังนั้นหากเป็นวงศานันทมหาเทวี แต่นางกางรีพันมาแต เขาฝังนั้นนิบหายไปแล้ว."

มีข้อความหลายตอนที่ควรรู้และสนใจ แต่จะคัดลอกมาทั้งหมดก็จะเผอ. เช่น.

“ยามหนึ่งหนาว คราวหนึ่งฮ้อน หนาวมีหอมีโฮง หามายังปงน้ำอุ่น แลน้ำเย็นช่วยผ่อแทนหัวกันก็มีปางนั้น แล แล้วเจ้าฤๅษีพนอง จึงแปงเมืองบ้านด้านช้างเป็นปฐมก่อน เจ้าจึงมาตั้งเสาอินทขิณ คือว่าหลักมั่นไว้ตะวันออกอันหนึ่ง อันถ้วนสองไว้ข้างนาใฮ่เดียว อันถ้วนสามไว้สุพโฮม เมืองอันนิลวดไผ่ชื่อว่าเชียงทอง”

และ “พานิชจึงไปหาพ่อค้า แก่คำผันอันเป็นอัศจรรย์ พ่อค้าผู้นั้นว่า ผู้น้อยผันใหญ่จักได้กินชีเพื่อน พ่อค้าพานิชชาจึงเมือไหว้มหาเถรเจ้า แก่คำผัน มหาเถรเจ้าจึงให้พานิชชาคืนมาหมกชีฮ่ากิน แล้วสะหัวเสีย แล้วมาหาเฮาเทอญ”

ต้นฉบับของพงศาวดารด้านช้างเป็นอย่างนี้ เขียนง่าย ๆ แต่เข้าใจยาก หลวงวิจิตรวาทการได้ให้อรรถาธิบายไว้มากเหลือเกิน ฉะนั้น ขอคัดลอกข้อความนั้น ๆ มาประกอบเพื่อความแจ่มแจ้งแห่งเหตุการณ์ด้านด้านช้าง

เรื่องเดิมมีว่า “ยักษ์ เป็น กษัตริย์ปกครองแคว้นด้านช้าง หรือที่เรียกว่า กรุงศรีสัตนาคนหุตเวฬาน ยักษ์คนนี้ได้มาจากลังกา มีนามว่า นันทา มีเมียชื่อมหาเทว

มีลูกสาวชื่อนางกางรี ผัวตายก่อนเมีย ไปเกิดเป็นพระยาอินทบัต มีลูกชื่อพุทธเสน มาได้นางกางรีเป็นเมีย”

เพียงเท่านี้พออนุมานได้ว่า คนสำคัญคนแรกที่มาสร้างกรุงศรีสัตนาคนหุตนั้น คือ ขอม หรือ เขมร เพราะบ่งลักษณะบุคคลไว้ว่า ปากกว้าง หูรี และตามประวัติศาสตร์นั้นก็แถลงว่า สมัยที่ไทยกำลังอพยพมาทางใต้นั้น ดินแดนภาคหลวงพระบางก็ดี และภาคสุวรรณภูมก็ดี เป็นถิ่นที่อยู่และใต้ปกครองของพวกขอม ซึ่งมีอำนาจรุ่งเรืองอยู่ในสมัยนั้น และคำรจนาพงศาวดารล้านช้างว่า “เขาฝูงนั้นฉิบหายไปแล้ว” นั้น ก็คืออำนาจขอม หรือ เขมรได้เสื่อมศูนย์ไปแล้ว อ้ายลาวหรือไทยจึงได้เข้ามาปกครองแทน.

ชื่อดั้งเดิมของหลวงพระบางนั้น มีเรียกกันหลายชื่อ เช่น เชียงดง เชียงทอง ล้านช้าง ชะวา และศรีสัตนาคนหุต เป็นต้น ที่ชื่อเช่นนี้ตำนานเดิมเล่าไว้ว่า

มีฤาษีพี่น้องสององค์ มาเทศนาสั่งสอนบรรดาปีศาจยักษ์ร้ายและงู มังเหี้ยอม นางพระยาเงือก และนาคใหญ่ซึ่งสิงสถิตอยู่ตามถ้ำและแก่งในลำแม่น้ำโขง เมื่อเทศน์สั่งสอนไม่ให้บังเบียดแย่งชิงกันแล้ว ฤาษีทั้งสองก็สร้างเมือง

ให้ ตั้งชื่อให้หลายชื่อ เช่น เชียงทอง เพราะเอาต้นทอง
เป็นนิมิตร ตั้งชื่อด้านช้าง เพราะเอาภูเขาช้างเป็นนิมิตร
ตั้งชื่อเชียงดงเพราะเอาชื่อดงเป็นนิมิตร ตั้งชื่อ ศรีสัตนา
คนหุต เพราะเอานาคสำคัญ ๗ ตัวมาพ้องเทศน์เป็นนิมิตร
เมืองนจึงได้ชื่อต่าง ๆ ที่เรียกว่า เมืองหลวงพระบางนั้น
โดยที่ได้อัญเชิญพระบางมาประดิษฐานไว้ในตอนหลัง

กาลล่วงมานาน มีพ่อค้าคนหนึ่งถือเรือบรรทุกของ
จากเวียงจันทร์จะไปขายที่เชียงดงเชียงทอง คนหนึ่งฝันว่า
มือขวาบ่ายพระอาทิตย์ มือซ้ายบ่ายพระจันทร์ สองเท้ายัน
ถงรถพระอาทิตย์ พ่อค้าเล่าความฝันให้เพื่อนฟัง เพื่อนก็
เยาะเย้ย่าใฝ่สูงเกินตัว เมื่อพบมหาเถรองค์หนึ่ง ก็เล่าให้
ฟัง มหาเถรทำนายให้ว่า ขึ้นไปเชียงดงเชียงทองคราวนี้
จะประสบโชคยิ่งใหญ่ แต่ระหว่างทางที่ไปนั้น ถ้ามีทองคำ
ติดถ่อขึ้นมาก็อย่าได้เก็บเอา ถ้าทำได้ตลอดทาง เมื่อไปถึง
เชียงดงเชียงทองจะได้พบแก้วแหวนเงินทองมากหลาย พ่อ
ค้าผู้นั้นก็ปฏิบัติตามคำทำนาย เมื่อไปถึงเชียงดงเชียงทอง
ก็ได้พบแก้วแหวนเงินทองเกลื่อนกล่นทั้งสองฝั่งแม่น้ำ พ่อ
ค้านั้นก็นำเอาแก้วแหวนเงินทองมาแจกจ่ายให้แก่ประชาชน

พดเมือง ชาวเมืองจึงนิยมเลือมใส ยกให้เป็นเจ้าครอง เมืองเชียงทอง

ดกหลานของ เจ้าเมือง นี้ ได้ปกครอง สืบเนื่อง กัน มา หลายชั่วคน

ต่อมา มีขุนผู้ใหญ่ ๓ คน ชื่อ บุ่ลางเชิง ขุนเด็ก และขุนคาน ทั้งสามสร้างบ้านเมืองอยู่ทราบลุ่ม ทำนาได้ ข้าวได้ปลาก็ไม่เส้นไหว้ผี ผีจึงโกรธบันดาลให้น้ำท่วมบ้าน เมือง ขุนทั้งสามก็ต่อแพพาลูกเมียล่องลอยอยู่ จึงรอดชีวิต อยู่ได้ แล้วพากันถ่อแพทวนน้ำขึ้นไปเมืองสวรรค์ ไปเฝ้า พระยาแถน เพื่อร้องทุกข์

พระยาแถน ได้อนุเคราะห์ ให้ขุน ทั้งสาม พร้อม ด้วย ครอบครัวอาศัยอยู่บนสวรรค์ โดยมิให้อดอยากยากเข็ญ แต่มนุษย์เหล่านั้นอยู่ไม่ได้ จึงไปเฝ้าพระยาแถน ทูลว่า “ข้อยนอยู่เมืองบนบ่แกว่น แล่นเมืองฟ้าบ่เป็น” ขอ อนุญาตกลับลงมาอยู่เมืองมนุษย์อย่างเดิม พระยาแถนจึง ให้ลงมาอยู่ตำบล “นาบ่อนน้อยอ้อยหนู” พร้อมกับให้ ควายมาทำนาด้วย

ต่อมา มีน้ำเต้าใหญ่ลูกหนึ่งเกิดขึ้นที่นาบ่อนน้อยนั้น

เมื่อโตเต็มที่แล้ว ขุนทั้งสามจึงเอาเหล็กเอาสั่วไปเจาะดู ก็มีคนหลั่งไหลออกมาจากลำน้ำเต้านั้นมากมายเป็น ๕ สาย เหลือที่จะคณานับ ตั้ง ๓ วัน ๓ คืนจึงหมด แต่ละสายมีระกูลต่าง ๆ กัน เป็น ไทยลม ไทยถี่ ไทยเริง ไทยลอ และไทยควาง

ไทยเหล่านี้เป็นพลเมืองของขุนทั้ง ๓ และขุนทั้ง ๓ ก็ได้ช่วยสอนให้รู้จัก ทำนา ทอผ้า และให้สู่สมเป็นผัวเมียกัน โดยที่คนเหล่านี้มีจำนวนมาก ขุนทั้งสามไม่สามารถว่ากล่าวปกครองให้เป็นที่เรียบร้อยได้ จึงได้พากันขึ้นไปร้องทุกข์ต่อพระยาแถนอีก พระยาแถนจึงให้เทวดา ๒ องค์แปลงเป็นมนุษย์ลงมาช่วย คือ ขุนครู กับ ขุนครอง แต่ก็ปรากฏว่า ไม่สามารถจะทำการปกครองได้ ร้อนถึงพระยาแถนต้องส่งเทวดาผู้สามารถลงมาให้อีกองค์หนึ่ง คือ ขุนบูลมให้เป็นผู้ครอง และได้มอบอาญาสิทธิ์ที่จะลงโทษปราบปรามคนผิดได้ด้วย และให้มุขมนตรีมาช่วยทำหน้าที่สำคัญ ๆ ด้วย ฉะนั้นการปกครองจึงเป็นไปโดยเรียบร้อย

แต่อย่างไรก็ดี เท่าที่เทวดา ๒ องค์แรกลงมา ก็มี

ได้ทำอะไรเป็นถ่าสัน "สร้างบ้านก็บ่เปลือง สร้างเมือง
ก็บ่กว้าง" จำนวนพลเมืองก็เพิ่มพูนขึ้นทุกที "มากดั่ง
ทราย หลายดั่งน้ำ" ขุนบูลมอยากจะให้พลเมือง "มีอัน
ห่มอันปกอันกิน" จึงวิงวอนพระยาแถนขอให้ โปรดช่วย
อีกสักครั้ง พระยาแถนจึงส่งพระวิษณุกรรมลงมาสร้างบ้าน
เมืองให้ สอนการปลูกการหว่าน แต่งไร่แต่งนา สอน
การทอผ้า สอนให้รู้จักพืชพันธุ์ไม้ที่เป็นยารักษาโรค และ
นอกจากนี้ยังได้ส่งนางเทพอัปษร ๒ องค์ลงมาเป็นชายา
บูลม คือ นางแอกแดงองค์หนึ่ง และนางยมพาดาองค์
หนึ่ง นอกจากการปลูกการสร้างแล้ว พระวิษณุกรรมยัง
ได้สอนวิชาฟ้อนรำ ดนตรี "เซ็ดฆ้องกลองกรับ" ให้แก่
ชาวเมืองด้วย

ตอนนี้พระยาแถนสั่งขุนบูลมว่า แต่นี้ไปไม่ให้ขึ้น
ไปรบกวนอีก ต้องทำเอง สร้างเอง

และแต่ต่อนั้นมา ขุนบูลม สร้างบ้านก็เปลือง
สร้างเมืองก็ยุ่ง ฝูงไพร่ก็ไถนา ฝูงข้าก็พันไย่

ขุนบูลมมีลูกชาย ๗ คน คือ ขุนลอ ยผาลาน สาม
จูสง ไสผง งัวอิน ลกกลม และเจ็ดเจิง เมื่อลูกทั้งเจ็ด

เติบโตก็แบ่งปันทรัพย์สมบัติให้ เอาอาวุธมาแบ่งปันให้แล้วเอางาช้างข้างขวามาแบ่งเป็น ๕ ท่อน แจกให้ลูกชาย ๕ คนที่เป็นลูกเกิดจากนางแอกแดง งาช้างข้างซ้าย แบ่งเป็น ๓ ท่อนแจกให้ลูก ๓ คนที่เป็นลูกนางยมพาลาและแบ่งสรรแก้วแหวนเงินทอง และบริวารข้าทาสให้แล้ว สั่งลูกคนโต ๖ คนให้แยกย้ายกันไปสร้างบ้านสร้างเมือง ครอบครองเอง ส่วนคนสุดท้องให้อยู่แทนพ่อ และกำชับว่าไม่ให้รักรานแย่งชิงกันเอง เพื่อให้คำสั่งนศักดสิทธิจึงได้สาปแช่งไว้ ดังนี้ :

"ผู้ใดเอารี้พลไปตกแดน เอาหอกดาบเขนแพนไปตกทุ่ง รบเอาบ้านเอาเมืองกัน ให้ผันวินาศฉิบหาย ทำอันใดอย่าให้เป็น เข็นอันใดอย่าให้ได้ ปลูกไม้อย่าทันตาย ปลูกหวายอย่าทันถ่อน ข้อหม่อมอย่าให้รี บีมันอย่าให้กว้าง เทียวทางให้พ้าผ่า เมื่อบ่าให้เสือกิน ไปทางน้ำให้เงือกท่อเอ่อฉก ไปทางบกให้เสือท่อม้ากินมันแล"

เมื่อชุนบรม และมเหสีทั้ง ๒ สิ้นชีพแล้ว ลูกชายทั้ง ๖ ก็จัดแจงแยกย้ายกันไปหาเมืองครองตามที่พ่อสั่ง แต่ละคนได้ประกาศเป็นการอำลาบ้านเกิดเมืองมารดร ซึ่งคำ

บระกาศเหล่านั้น ผู้รจนาพงศาวดารล้านช้างได้เขียนไว้เป็น
โคลงที่ไพเราะ ดังนี้ :

คำประกาศของคุนลอ ลูกคนที่ ๑

ปู่เย่อแถนก่องบ้าน เปาดา
จักจากเจียรไกลตา ก่อนแล้ว
สิ่งโสมสอดโสภา แพงโพด พันพี่
ขกพี่ให้บุญแผ้ว ผ่องพ้น นครชะวา

คำแปล — พระเสื่อเมือง (ขนบถม) เทพเจ้าให้เรา
ท่องเที่ยวไปยังเมืองโบราณ บัดนี้เราจะ
จากไปไกลแล้วนานก่อนแล้ว ขอสิ่งประ
ดับกายอันงดงามล้นค่า (ที่พ่อมอบให้นี้)
จงช่วยให้มีบุญพอ ที่จะครอบ ครอง นคร
ชะวา (หลวงพระบาง) ให้รุ่งเรืองด้วยเถิด

คำประกาศของยี่ผาลาน ลูกคนที่ ๒

ปู่เย่อนาบ่อนน้อย แถนแถลง
เรียมจักจากจอมแพง พากข้าง
จักเดินผ่ายผันแสวง ชมเพียน พันพี่
ไปแต่งบ้านเมืองกว้าง แห่งห้องหอแต

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ซอยวัดอ่อน ๑๓ พระโขนง กรุงเทพฯ ๑๑ โทร. ๓๙๒๑๘๗๘, ๓๙๑๕๐๔๘

คำแปล — เทพเจ้าพระเสื่อเมือง ของนาบ่อน น้อย ได้แถลงบัญชา (ให้เราเดินทางไปสร้างบ้านเมือง) แล้วจึงจะจากคนรักไปแสวงหาเพื่อนใหม่ที่อยู่แดนไกลโน้น แล้วจะสร้างบ้านเมืองให้กว้างขวาง ณ แดนหอแก (คือสืบสอบปัญหา)

คำประกาศของ สามจูสง ลูกคนที่ ๓

ปู่เย่อแม่นบ่อนบ้าน บูร์
จักจากไปจดน์ ก่อนแล้ว
สมภารพยังม์ เมอข่ม เขาพ่น
องอาจชนปางแก้ว โกฐูแท้ แท่นบัว

คำแปล — พระเสื่อเมืองทรงมุ่งหมายให้เราไปสร้างบ้านแปงเมืองเป็นบุรีขน นั่นเราจะลาจากไปยังจดน์ (หัวพันห้าทังหก) ก่อนแล้ว บุญราศีที่เรามีอยู่นจะได้ ไปปกครองประชาชนพวกโน้น และจะชนครองปรางค์แก้วแท่นบัวอันเป็นโกฐูแท้ด้วยความองอาจ)

70872

คำประกาศของไสผง ลูกคนที่ ๔

ปู่เย่อน้ำเต้าปุ่ง เติมตน
จักจากไปเดินหน ห่างหั้น
โดยคองที่ทางชน เชียงใหม่
บุญหากมีดังนั้น อาจสร้าง เสวยเมือง
(พระเสื้อเมือง ผู้ได้ปกับปกองให้น้ำเต้าโตชน
เป็นการเพิ่มพูนพลเมือง เราจักเดินทางจากไปแดนไกล
โดยทางที่จะไปยังเชียงใหม่ หากบุญมีก็จะสามารถสร้าง
เมืองชนครองได้)

คำประกาศของงัวอิน ลูกคนที่ ๕

ปู่เย่อพระพ่อเจ้า บุดม ลูกเอย
ลูกเกิดมาสายสม สืบเชื้อ
จักจากเจียรจอมชม ชาวอน ละพ่อ
ไปเสพสุขเสวยเกือ เถิบก้ำ อโยชยา
(คำแปล— พระเสื้อเมือง ผู้เป็นพ่อของลูกเอ๋ยลูกเกิด
มาสืบเชื้อสายอันสมเกียรติ มีนลูก
จักจากไปนาน เพื่อชมชื่นอยู่กับชาว
เมืองอื่น ก็จะไปหาความสุขทางอโยชยา
(อยุธยา)]

คำประกาศของลกกลม ลูกคนที่ ๖

ปู่เย่อแม่เชอชาติ ชาวแถง
ลกเกิดมีเผ่าแฝง ฝ่ายข้าง
จักไปสืบบุญแปง เป็นเพื่อน ผาบพู่น
เอ็ดหมู่เมืองมอญกว่าง เกิดก้า เชียงคม

[คำแปล— พระเสื่อเมือง และแม่ของข้าผู้เป็นชาว
แถงลูกเกิดมาในสกุลอันสนิทชิดเชื้อ บัด
นี้จักเดินทางไปแปงเมืองสืบสกุล เป็น
เพื่อนปกครองหัวเมืองมอญ (รามัญ)]

เสร็จพิธีอำลาแล้ว พี่ชายทั้งหกก็มอบให้เจ้าเจ็ดเจิง
น้องคนเล็กครองเมืองอยู่ และต่างก็แยกย้ายกันไป

ถึงตอนนี้ จะเห็นว่าพงศาวดารล้านช้างมีข้อความ
ตรงกับพงศาวดาร ที่ได้เล่ามาแต่ต้น คือตอนที่ขุนบูลม
สั่งให้ลูกชาย ๖ คน แยกย้ายกันไปตั้งบ้านตั้งเมืองปกครอง
เอง แต่ว่าก่อนจะถึงตอนนี้ พงศาวดารล้านช้างได้สาธยาย
ถึงเรื่องแรกเริ่มอันเป็นคติต่าย ๆ เทพนิยาย ซึ่งเป็นคติของคน
โบราณที่จะเล่าและอ้างถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ เข้าประกอบ
โดยเนื้อหาของประวัติความเป็นมาของชนชาติที่เรียก

ว่า อ้ายลาว หรือไทย แต่ต้นมา และความสำคัญของพงศาวดารล้านช้างที่กล่าวมานี้ ก็เป็นอันแน่ใจว่า บุคคลแรกผู้เป็นต้นตระกูลของไทยปัจจุบันที่ลงมาอยู่ในสุวรรณภูมิหรือสยามทุกวันนี้ คือ ขุนบูลม ลูกชายทั้ง ๖ ที่แยกย้ายกันไปตั้งบ้านเมืองนั้นคือหัวหน้าหรือผู้ครองของไทยแต่ละภาคที่กระจายกันอยู่ พวกเราทั้งหมดทุกวันนี้ จึงนับว่าสืบเชื้อสายจาก อ้ายลาว หรือไทย อันเดียวกันและแต่ละภาคก็มีผู้ครองปกป้องเป็นปฐมกษัตริย์ซึ่งสืบสายโลหิตมาจากบิดาคนเดียวกัน

ต่อนี้ไปจะได้เล่าประวัติของ ขุนลอ ลูกชายขุนบูลม คนหัวปีซึ่งลงมาตั้งเมืองครองอยู่ที่หลวงพระบาง

ขุนลอได้ยกกำลังรบ จากเมืองนาบ่อนน้อยมุ่งลงมาสู่เชียงดงเชียงทอง เวลานั้นมีเจ้าครองอยู่ ขุนลอจึงยกพลเข้าตีชนะได้เข้าครองเมืองนั้น การเข้าตีนี้ไม่ขัดต่อคำห้ามของพ่อ เพราะผู้ครองเชียงดงเชียงทองนั้นไม่ใช่พี่น้องขุนลอก็ได้ "เป็นท้าวเป็นพระยาแก่คนทั้งหลาย"

ขุนลอได้ตั้งชื่อลูกชายคนใหญ่ว่า ขุนชะวา เพื่อเอา

ใจชาวเมือง และคงเรียก เชียงดงเชียงทองนั่นว่า เมืองชะวา

ฉกหลานของขนลอได้ครอง เมืองชะวา นมาหลายชั่วอายุ โดยความรุ่งเรือง จนถึงสมัยพระยาคำผง ซึ่งเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๒๑ จึงปรากฏมีเหตุวุ่นวายเกิดขึ้น คือ ฉกชายพระยาคำผงชอทาวผ้าหรือขุนยักษ์พา ได้แอบทำชู้กับภรรยาสาวคนหนึ่งของพระยาคำผงผู้เป็นบิดา จึงถูกบิดาไล่ออกจากบ้านเมือง ขุนยักษ์พาจึงท่องเที่ยวลงไปทางประเทศเขมร ซึ่งเวลานั้น เรียกว่า นครอินทบัตได้อาศัยอยู่ทนครนจนมีฉกชายถึง ๖ คน คนแรกชอพางุม

ฉกชายคนแรกทชอพางุม นได้กับฉกสาว พระยาศรีจุฬราช เจ้าครองนครเขมร ต่อมาพระยาศรีจุฬราชนั้นให้พางุมยกทัพขึ้นมาตีเมืองชะวา (หลวงพระบาง) ซึ่งพระยาคำผงผู้เป็นบุตรครองอยู่ พระยาคำผงสู้ไม่ได้ก็ผูกคอตาย พางุมจึงครองเมืองแทน เรียกชื่อว่า พระยาพางุม

พระเจ้าพางุมได้ยกกำลังไปตีบ้านเมืองต่าง ๆ ครั้งหนึ่งไปพบเมืองไผ่หนาม มีก่อไผ่ล้อมรอบเป็นกำแพงเข้าตีไม่ได้ พระยาพางุมจึงเอาทองคำทำเป็นฉกกะสุนยิงเข้า

ไปแล้วเลิกทัพกลับ ชาวเมืองจึงพากันมาถางกอไผ่เอาทอง
แลพระยาพ้างุม กยกกอง ทัพกลับมาตีเอา เมืองไผ่ ถอมได้
พระยาเภาผ้ครองเมืองไผ่หนามยอมอ่อนน้อมจึงตั้งให้ครอง
ต่อมา โดยเปลี่ยนชื่อเมืองไผ่หนาม เป็น เวียงคำ (เวียง
จันทน์)

เป็นอันว่าต่อนไป ฝ่ายช้างก็แยกเป็นสองอาณาจักร
คืออาณาจักร ฝ่ายช้าง และเวียงคำ

ในสมัยนั้น เจ้าผู้ครองเขมร ซึ่งเป็นพ่อตาของพระยา
พ้างุม ได้อนุญาตให้พระยาพ้างุมอัญเชิญพระบางจากนคร
อินทบัต ขนมาไว้เป็นที่สักการะบูชาที่เวียงคำ ต่อมาสมัย
รัชกาล พระเจ้าจักรพรรดิแผ่นแผ้ว ได้จัดการเชิญพระบาง
จากเวียงคำมาไว้ที่เมืองฝ่ายช้าง หรือชะวา แต่พอมาถึง
แก่งจันทร์ ใต้เมืองเชียงคาน เรือกลม พระบางหายไป
ในน้ำโขง แต่ก็ปาฏิหาริย์กลับไปประดิษฐานอยู่ที่เมือง
เวียงคำอย่างเดิม จนรัชกาลพระยาลำน้ำแสนไทย จึงได้
อัญเชิญพระบางไปไว้ กรุงศรีสัตนาคนหุต หรือฝ่ายช้าง
ได้สำเร็จ แต่นั้นมาจึงเรียกเมืองนั้นว่า หลวงพระบางจน
บัดน

ในสมัยพระไชยเชษฐ่า (ประมาณ พ.ศ. ๒๐๘๗) มีการเกี่ยวดองกับทางเชียงใหม่อย่างใกล้ชิด จนได้ครองเชียงใหม่ แต่แล้วก็กลับมาครองหลวงพระบาง ในตอนนี้ได้อัญเชิญ พระแก้วมรกตจากเชียงใหม่มาประดิษฐานที่หลวงพระบางด้วย

ในกาลต่อมา ถูกพม่ารุกราน จนเสียบ้านเมือง และถูกเมียก็ถูกพม่ายึดตัวไป จึงได้ทูลขอพระเทพกษัตริย์ราชธิดาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ ซึ่งก็ถูกพม่ามาแย่งเอาไประหว่างทาง

ถึง พ.ศ. ๒๑๐๒ พระไชยเชษฐ่า จึงตกลงพระทัยย้ายราชธานี จากหลวงพระบางลงมาอยู่เวียงคำ และเปลี่ยนชื่อว่า เวียงจันทร์ หรือจันทบุรีศรีสัตนาคนหุต ด้านช้างร่มขาว จึงได้เรียก เวียงคำ เป็นเวียงจันทร์แต่นั้นมา

นับแต่สมัยของพระเจ้าพ้างุมเป็นต้นมา เหตุการณ์บางสมัยก็สงบร่มเรืองเป็นสุข บางสมัยก็เกิดการแย่งชิงราชสมบัติ จนถึงปี พ.ศ. ๒๑๓๖ ท้าวพระยาเวียงจันทร์ก็ตกลงยกอาณาจักรด้านช้างเป็น เมืองขึ้นของ กรุงศรีอยุธยา ในสมัย สมเด็จพระนเรศวรมหาราช เหตุการณ์เหล่านี้จะ

ขอข้ามไปไม่กล่าวถึง จะได้จับตอนที่มีบุคคลผู้หนึ่งจากเวียงจันทร์ที่เป็นหัวหน้าไทยภาคใด พากัน ไปตั้งบ้านเมือง ขึ้นในถิ่นที่เป็นภาคอีสานทั้งนั้น

การเขียนตอนนี้ลำบากมาก เพราะเรื่องราวเก่า ๆ ไม่ใคร่มีใครเขียน มีกระจายกันอยู่บ้างเป็นบางตอนในหนังสือต่าง ๆ ยากที่จะหาเรื่องราวติดต่อกัน ฉะนั้นจึงต้องอาศัยเรื่องพงศาวดารอีสานเป็นหลัก หนังสือเรื่องนี้รวบรวมเขียนขึ้นโดยหม่อมอมรวงศ์ วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐมคเนจร) ซึ่งได้เขียนขึ้นเมื่อ ๕๐ ปีเศษมาแล้ว หอพระสมุดแห่งชาติได้จัดพิมพ์ขึ้นในประชุมพงศาวดารฉบับที่ ๔ มีเนื้อเรื่องละเอียดยิดยาว แสดงว่าผู้เขียนได้พยายามค้นคว้ามามาก เป็นหนังสือชนิดเยี่ยมเล่มหนึ่ง ด้วยอาศัยความวิริยะของท่านผู้นี้ เราจึงได้ทราบเรื่องราวดั้งเดิมของบ้านเมืองทางอีสาน ฉะนั้นจึงขอน้อมแสดงความเคารพอย่างสูงแด่หม่อมอมรวงศ์วิจิตรไว้ ในโอกาสนี้ด้วย

การเขียนโดยอาศัยหนังสือพงศาวดารอีสานนี้ จะขอย่นย่อเฉพาะข้อความที่เป็นสาระ และเล่าเหตุการณ์ตลอดทั้งการสร้างบ้านเมืองต่าง ๆ ตามลำดับปี ก่อนหลังดังนี้ :

เมื่อ ๔๐๐ ปีเศษ ล่วงมาแล้ว ท้องถิ่นเป็นภาค
อีสาณ ทุกวันนี้ เป็นที่อยู่ของพวก ข่า ส่วย และกวย ซึ่ง
สืบเชื้อสายมาจากขอม เมื่อชนชาติไทยได้เข้ามาถึงเขต
ด้านช้าง ก็ได้ถ่ายลงมาตามลำแม่น้ำโขง จนถึงแดนกัมภูชา
ไทยเหล่านี้มาตั้งถิ่นฐานรวมกันเป็นหมวดหมู่ และยกผู้
เป็นหัวหน้าขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครอง

ต่อมา กษัตริย์ไทยพวกนี้ องค์หนึ่งได้มาสร้างเมือง
ขึ้นทริมแม่น้ำโขงตะวันตก ซึ่งบัดนี้เรียกว่าบ้านกะดมเมือง
กลาง และขนานนามเมืองนี้ว่า พระนครกาละจำบากนาค
บุรีศรี

โอรสของกษัตริย์องค์นี้ได้ครองราช สมบัติสืบต่อมา
ทรงพระนามว่า เจ้าสุทัศนราชา ครองราชสมบัติอยู่ถึง
ประมาณ พ.ศ. ๒๑๙๑ เจ้าสุทัศนราชาก็ถึงแก่พิราลัย
ไม่มีเชื้อวงศ์ครองราชสมบัติสืบไป ประชาชนทั้งหลายจึง
ยกให้ชายผู้มีสกุลดีผู้หนึ่งทำการปกครอง ชายผู้นี้ครอบ
ครองอยู่เป็นเวลา ๖ ปีก็ถึงแก่กรรม จึงให้นางแพง ธิดา
และนางเกา หลาน เป็นผู้อำนวยการปกครองบ้านเมือง
ต่อมา

ในสมัย นั้นเหตุการณ์บ้านเมืองทางกรุงศรีสัตนาคนหุตกำลังอยู่ในสมัยยุ่งยากด้วยการแย่งราชสมบัติ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตถึงแก่พิราลัย พระยาเมืองแสนชิงราชสมบัติ ขนครองเป็นกษัตย์ .แถะมีประสงค์จะรับมเหสีของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตไปเป็นชายาของตนด้วย พระมเหสีขณะนั้น มีโอรสเกิดแต่พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตองค์หนึ่ง อายุ ๓ ขวบ ชื่อเจ้าองค์หล่อ และกำลังตั้งครรภ์อยู่อีก ฉะนั้นพระมเหสีพร้อมกับโอรสจึงหนีไปอาศัยความคุ้มครองของพระรูปหนึ่งซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของประชาชนมาก ชื่อพระครูโพนเสม็ด เป็นเจ้าอาวาสวัดโพนเสม็ด แขวงกรุงศรีสัตนาคนหุต

พระครูโพนเสม็ดได้นำพระมเหสี และโอรสไปอาศัยอยู่ที่ตำบลภูฉัวน้อยหอคำ ต่อมาพระมเหสีคลอดบุตร เป็นชาย คนทั้งหลายเรียกว่า เจ้าหน่อกษัตริย์

ส่วนพระยาแสนเมือง ผู้ครองกรุงศรีสัตนาคนหุต เห็นว่า พระครูโพนเสม็ด เป็นที่คนทั้งหลายรักใคร่นับถือมาก ต่อไปภายหน้าอาจจะแย่งชิงอำนาจได้ จึงคิดจะชิงตัด

เสีย พระครูโพนเสม็ดรู้เท่าทัน จึงรวบรวมสานุศิษย์ได้ ประมาณ ๓๐๐๐ คนเศษ แล้วเชิญพระมเหสีกับพระโอรสพากันอพยพจากแขวงกรุงศรีสัตนาคนหุต ไปยังตำบลงัวพันลำน้ำโสมสนุก ให้พระมเหสีกับโอรสและบริวารจำนวนหนึ่งตั้งเคหะสถานอยู่ที่ตำบลนั้น เหลือนอกนั้นก็เดินทางติดตามพระครูโพนเสม็ดต่อไปอีก

ท่านพระครูเดินทางไปถึงตำบลใด ก็มีผู้ศรัทธาเลื่อมใสและขอติดตามไปด้วยเป็นอันมาก ได้พาบริวารเดินทางลงมาจนถึงเมืองบันทายเพชร ซึ่งเป็นเมืองของเขมร ชั้นแรกตั้งใจจะพาพรรคพวกตั้งภูมิลำเนาอยู่ในถิ่นนั้น แต่ฝ่ายเขมรจะเรียกภาษี ท่านพระครูเห็นว่าเป็นการเดือดร้อนแก่บริวาร จึงพากันเดินทางย้อนขึ้นมาทางลำน้ำโขง จนถึงนครกาละจำบากนาคบุรีศรี หยุดพักอาศัยอยู่เมืองนั้น ส่วนบริวารก็แยกกันไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามตำบลต่าง ๆ ซึ่งมีพวกข่า พวกกวยตั้งอยู่ก่อน

นางแพง นางเกา ซึ่งเป็นผู้ปกครองนครกาละจำบากนาคบุรีศรี เวลานั้นก็ชรามาก ตั้งแต่ท่านพระครูโพนเสม็ดมาพำนักอยู่ ก็รู้สึกเคารพนับถือ นางทั้งสองจึง

อาราธนาให้ท่านพระครูช่วยบำรุงรักษาพุทธศาสนา และมอบให้เป็นผู้อำนวยการปกครองฝ่ายอาณาจักร โดยเด็ดขาดอีกด้วย

ท่านพระครูได้ทำการปกครองราษฎรมาด้วยความสงบด้วยธรรมานุภาพ จนถึงประมาณ พ.ศ. ๒๒๕๒ ได้เกิดโจรผู้ร้ายชุกชุม ผู้คนพลเมืองเดือดร้อน ท่านพระครูไม่อาจจะว่ากล่าวปกครองได้ด้วยทางธรรม จึงได้แจ้งเห็นว่าเจ้าหน่อกษัตริย์ซึ่งอยู่ที่ตำบลวังพันลำน้ำโสมสนุก บัดนี้คงเจริญวัยพอจะเป็นผู้ปกครองบ้านเมืองได้ ดังนั้นจึงให้แสนท้าวพระยาขึ้นไปอัญเชิญ เจ้าหน่อกษัตริย์และมารดาลงมายังนครกาละจำบากนาคบุรีศรี (เจ้าองค์หน่อผู้เป็นโอรสองค์แรกได้พาบริวารเดินทางไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศญวณ)

โดยเหตุนี้ ในปี พ.ศ. ๒๒๕๖ พระครูโพนเสม็ดพร้อมด้วยบริวารผู้อาวุโส ก็ได้ตั้งพิธีราชาภิเษกเจ้าหน่อกษัตริย์ ทรงพระนามว่า เจ้าสร้อยศรีสมุท พุทธางกูรครองราชสมบัติเป็นเอกราช และเปลี่ยนนามนครกาละจำบากนาคบุรีศรี เป็น นครจำปาศักดินัคบุรีศรี สืบมา และได้

สร้างอารามใหม่ขึ้น เรียกว่าวัดหลวงใหม่ อาราธนา
พระครูโพนเสม็ด มาอยู่ประจำที่นั้น

ต่อมา พ.ศ. ๒๒๑๓ วันพฤหัสบดี บีชวด ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๗ พระครูโพนเสม็ดอาพาธด้วยโรคชรา ถึงแก่มรณภาพที่วัดหลวงใหม่ อายุ ๙๐ ปี เจ้าสร้อยศรีสมุทพร้อมด้วยข้าราชบริพาร ได้ทำการปลงศพท่านพระครูโพนเสม็ด แล้วสร้างพระเจดีย์ทรงหอไว้ศพ ๓ องค์ และสร้างเจดีย์ใหญ่ ๑ องค์ ปลงศพ เรียกว่า ธาตุผุ่น ภายหลังสร้างวิหารขึ้นในที่นั้น และปรากฏนามว่า ธาตุผุ่นมาจนบัดนี้

เจ้าสร้อยศรีสมุท มีโอรส ๓ องค์ ชื่อ เจ้าไชยกุมาร เจ้าธรรมเทโว เจ้าสุริโว ได้มีราชสาส์นพร้อมด้วยเครื่องบรรณาการ ให้แสนท้าวพระยานำไปถวายขอธิดาพระเจ้าเชมรเมืองบันทายเพชรมาเป็นบาทบริจา มีโอรสกับนางนี้องค์หนึ่งชื่อ เจ้าโพธิสาร

ในระยะนี้ เจ้าสร้อยศรีสมุทได้แต่งตั้งผู้ครองเมืองไปประจำตามเมืองต่าง ๆ หลายแห่งซึ่งบัจจุบันนี้เป็นเมืองที่อยู่ในเขตนครจำปาศักดิ์ทั้งนั้น

ฤๅ พ.ศ. ๒๒๗๕ เจ้าองค์หล่อ โอรสองค์แรกของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ซึ่งพรากจากมารดาไปอยู่เมืองญวนพร้อมกับบริวารนั้น ได้ไปตั้งเกลียกล่อม ซ่องสุมกำลังคนเป็นจำนวนมาก จึงยกทัพลงมาตีกรุงศรีสัตนาคนหุต จับพระยาเมืองแสนฆ่า แล้วขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีสัตนาคนหุตต่อมา

เป็นอันว่า โอรสทั้ง ๒ ของเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต บัดนี้ต่างก็ได้เป็นกษัตริย์ ครองนคร คือ พระองค์หล่อผู้ครองกรุงศรีสัตนาคนหุต และเจ้าหน่อกษัตริย์ (เจ้าสร้อยศรีสมุท) ผู้น้องลงมาเป็นใหญ่ครอบครองนครจำปาศักดิ์

ต่อมาปี พ.ศ. ๒๒๘๐ เจ้าสร้อยศรีสมุทซึ่งมีอายุ ๕๐ ปี ถึงแก่พิราลัย บรรดาข้าราชบริพารจึงอภิเษกให้เจ้าไชยกุมาร โอรสขึ้นครองราชสมบัตินครจำปาศักดิ์ เรียกว่าพระพุทธเจ้าองค์หลวง ให้เจ้าธรรมเทโวผู้น้องเป็นอุปราช

เจ้าไชยกุมาร หรือ พระพุทธเจ้าองค์หลวงได้สร้างพระพุทธรูปทองเหลืององค์หนึ่ง มีอักษรจารึกไว้ที่แท่นว่า “ฤศักราชราชาได้ ๑๑๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๒๘๑) กาบศรีวันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ มีกัดไส้ สมเด็จพระพุทธ

เจ้าองค์หลวงเป็นผู้ศรัทธากับทั้งน้องพระเจ้ามหาธรรมเทโว โพธิสัตว์ ขัตติยราชชนิษฐา กับทั้งพระราชเทวี สร้างไว้ในพระพุทธศาสนา" ทุกวันนี้พระพุทธรูปองค์นี้ยังคงประทับอยู่ที่วัดพระศรีสุมัง

ในปี พ.ศ. ๒๓๐๓ เจ้าไชยกุมารกับเจ้าอุปราชมหาธรรมเทโว วิวาทกัน เจ้าอุปราชคบคิดกับศรีธาตุผู้รักษาอำเภอดอนโขง ซ่องสุมคนยกมายังเมืองจำปาศักดิ์ เจ้าไชยกุมารมิได้คิดต่อสู้จึงหนีไปอยู่ดอนมดแดง เจ้าอุปราชจึงเข้าครองนครจำปาศักดิ์ และกำลังจะยกทัพไปขับเจ้าไชยกุมารอีก พอดีมารดามาห้ามไว้ และว่ากล่าวให้คืนดีกัน เจ้าอุปราชจึงได้ให้แสนท้าวพระยาไปเชิญเจ้าไชยกุมารผู้เชษฐาให้กลับมาครองนครจำปาศักดิ์ ตามเดิม

กำเนิดเมืองขุขันธ์ สังฆะ สุรินทร์ รัตนบุรี และ หนองบัวลำภู

ปี พ.ศ. ๒๓๐๒ เป็นรัชสมัยของสมเด็จพระสุริยาศน์อมรินทร์ ครองกรุงศรีอยุธยา สมัยนั้นพระยาช้างเผือก

แตกโรงออก จากกรุงหนีไปอยู่ ในป่าดง ทางตะวันตก แขวง
เมืองจำปาศักดิ์ พระองค์จึงโปรดให้สองพี่น้อง (ซึ่งผู้จด
พงศาวดารเติมเข้าใจว่า เป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอด
ฟ้าจุฬาโลก กับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท)
คุมไพร่พลออกติดตามพระยาช้างเผือก มาทางแขวงพิมาย
และเลยไปจนถึงฟากฝั่งลำน้ำมูล ข้างใต้ จึงได้ข่าวจากพวก
เขมรว่าพระยาช้างเผือกหนีมาอยู่แก่วนั้น พวกส่วยหลาย
คนได้นำทางสองพี่น้องไปตามจับพระยาช้างเผือกจนได้ และ
ส่วยที่เป็นพ่อบ้านสำคัญเหล่านี้ได้ ติดตามสองพี่น้อง นำพระ
ยาช้างเผือกมาส่งจนถึงกรุงศรีอยุธยา คือ ตากะจะ เชียงขัน
เชียงฆะ เชียงปุ่ม และเชียงศรี

ด้วยความดีความชอบของเชาเหล่านี้ พระเจ้ากรุง-
ศรีอยุธยาจึงแต่งตั้งให้มีฐานันดรศักดิ์ คือ

ตากะจะ	เป็น	หลวงแก้วสุวรรณ
เชียงขัน	เป็น	หลวงปราบ
เชียงฆะ	เป็น	หลวงเพชร
เชียงปุ่ม	เป็น	หลวงสุรินทร์ภักดี
เชียงศรี	เป็น	หลวงศรีนครเตา

และให้เป็นผู้ควบคุม ราษฎร เขมร และส่วย ที่อยู่ในท้องที่ของตน ทำราชการขึ้นกับเมืองพิมาย ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้

— หลวงแก้วสุวรรณ (ตากะจะ) เป็นพระภักดีศรีนคร ลำดวนเจ้าเมือง ยกบ้านปราสาทสี่เหลี่ยมคงลำดวนเป็นเมืองขุขันธ์

— หลวงเพชร (เชียงฆะ) เป็นพระสังฆะบุรีศรีเจ้าเมือง ยกบ้านโคกอัตจะ (บ้านดงยาง) เป็นเมืองสังฆะ

— หลวงสุรินทรภักดี (เชียงปุ่ม) เป็นพระสุรินทรภักดีศรีณรงค์ จางวางเจ้าเมือง ตั้งบ้านคูประทายเป็นเมืองประทายสมัน ภายหลังเปลี่ยนเป็นเมืองสุรินทร์

— หลวงศรีนครเตา (เชียงส์) เป็นพระศรีนครเตาเจ้าเมือง ยกบ้านกุดหวาย (เมืองเตา) เป็นเมืองรัตนบุรี

ในสมัยที่เจ้าองค์หล่อ ยกไพร่พล จากเมืองญวน มาตั้งกรุงศรีสัตนาคนหุตนั้น กุมาร ๒ องค์ไม่ปรากฏนามได้หลบภัยไปอยู่กับนายวอและนายตา ต่อมาจน พ.ศ. ๒๓๑๐

พระองค์หล่อถึงแก่พิราลัย ไม่มีโอรสที่จะสืบราชสมบัติ
แสนท้าวพระยาและนายวอ นายตา ได้เชิญกุมาร ๒ องค์
ทั้งสองนี้มาครองราชสมบัติแทน เพราะเป็นเชื้อพระวงศ์
กรุงศรีสัตนาคนหุต แล้วนายวอนายตาขอเป็นมหาอุปราช
ฝ่ายหน้า แต่ราชกุมารทั้งสองเห็นว่านายวอนายตา เป็น
สามัญชน ไม่มีเชื้อสายเป็นเจ้า จึงตั้งให้เป็นเสนาบดี
และให้ราชกุมารองค์น้อยเป็นมหาอุปราช เหตุนี้พระวอ
พระตาจึงรู้สึกเสียใจ พากันอพยพครอบครัวมาตั้งสร้าง
เวียงชนที่บ้านหนองบัวลำภู เสร็จแล้วยกเป็นเมือง ให้ชื่อ
ว่า เมืองนครเชียงชนชนกาบแก้วบัวบาน (เป็นอำเภอชน
กับจังหวัดอุดร บัดนี้เรียกอำเภอหนองลำภู)

ราชกุมาร ซึ่งเดิมเป็นเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทราบ
เหตุดังนั้น จึงให้แสนท้าวพระยาไปห้ามปรามมิให้ตั้งเป็น
เมือง แต่พระวอพระตาก็ไม่ฟัง เจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต
จึงยกกองทัพมาตี สู้รบกันอยู่ ๓ ปี พระตาเห็นท่าจะสู้
ไม่ได้ จึงแต่งคนให้ไปอ่อนน้อมต่อพม่าเพื่อขอกำลังมา
ช่วยรบ พม่าให้มองละแงะเป็นแม่ทัพยกกำลังมาช่วย
แต่พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทราบเหตุการณ์เสียก่อน จึง

ให้แสนท้าวพระยาคุมกองทัพมาตีกทางพม่า แล้วพูดเกลี้ย
กล่อมชักชวนเอาพวกพม่าเข้าเป็นพวกเดียวกันได้ และยก
มาตีพระวอและพระตา ฉะนี้กองทัพเมืองหนองบัวลำภู
จึงแตก พระตาตายในที่รบ (ทุกวันนี้ยังมีศาลเจ้าเป็น
อนุสรณ์ที่เชิงเขาริมหนองบัวลำภู) เหลือแต่พระวอกับ
ท้าวฝ่ายหน้า, ท้าวคำผงท้าวทิดพรหม ผู้เป็นบุตรพระตา
และท้าวทิดกำบุตรพระวอ ทั้งหมดนี้ได้อพยพครอบครัวหนี
ลงมาอาศัยอยู่กับพระเจ้าองค์หลวง เจ้าไชยกุมารเมืองนคร
จำปาศักดิ์ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลเวียงดอนกอง

ในปี พ.ศ. ๒๓๑๔ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทราบ
ว่าพระวอหนีมาอยู่นครจำปาศักดิ์ จึงให้อัคฮาตยกทัพตาม
มา แต่พระเจ้าองค์หลวงทราบ จึงให้พระยาพลเชียงสา
คุมกองทัพขึ้นไปต้านทานไว้ แล้วมีสุภอักษรถึงพระเจ้ากรุง
ศรีสัตนาคนหุตขอชีวิตพระวอไว้ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต
ตอบว่าพระวอเป็นคนอกตัญญู เลี้ยงไว้ก็คงไม่มีความเจริญ
แต่เมื่อพระเจ้าองค์หลวงขอไว้ก็ยกให้

ปีนั้น พระเจ้าองค์หลวงดำริสร้างเมืองใหม่ ห่างจาก
เมืองเดิมทาง ๒๐๐ เส้น พระวอรับอาสาเป็นผู้สร้างกำแพง
เมือง พระมโนสาราช และพระศรีอัคฮาตรับอาสาสร้าง

หอคำ ถวายพระเจ้าองค์หลวง เมื่อเสร็จแล้วเจ้านายแสน ท้าวพระยาจึงเชิญพระเจ้าองค์หลวงไปอยู่เมืองใหม่

วันหนึ่ง พระเจ้าองค์หลวงออกว่าราชการพร้อมด้วย เจ้านายแสนท้าวพระยา พระองค์ได้ทูลถามว่า การที่ตนได้สร้างกำแพงเมืองถวาย กับผู้ที่ได้สร้างหอคำถวายนั้นอย่างไหนจะประเสริฐกว่ากัน พระเจ้าองค์หลวงตอบว่า หอคำดีกว่า พระองค์ก็เกิดความอดสู จึงอพยพครอบครัวหนีมาสร้องสุมผู้คนอยู่ที่ดอนมดแดง แล้วส่งคนคุมเครื่องบรรณาการไปยังเมืองนครราชสีมา ให้สมัครขึ้นอยู่ในความปกครองของกรุงศรีอยุธยา

กำเนิดเมืองร้อยเอ็ด

เมืองร้อยเอ็ด มีตำนานเล่าสืบมาว่า สมัยโบราณเป็นเมืองเจริญ มีเมืองต่าง ๆ มาขึ้นถึงร้อยเอ็ดเมือง พระยากุลุนทะเบนกษัตริยครอง มีกษัตริยสืบต่อมาหลายร้อยปี องค์ที่มีพระนามโด่งดังคือพระสุริยวงศาศาดไชย—เชษฐาธรรมิกราช สมัยหนึ่งเรียกว่าร้อยเอ็ดเจ็ดประต่อมามีศัตรูมารุกรานฆ่าฟันชาวพื้นเมืองเป็นอันมาก ที่

เหตุอยู่ก่อพยพหนีไปอยู่เมืองมรุกนคร ภายหลังพระยา
สุมิต วงศากษัตริย์เมืองมรุกนคร มาครองเมือง ร้อยเอ็ดอีก
แล้วต่อมาก็ร้างไป ในภายหลังได้ชื่อว่า บ้านกม

ต่อมา พ.ศ. ๒๓๑๗ ท้าวทนได้เข้าหาพระยาพรหม
พระยากรมท่า ขอตั้งเมืองที่บ้านกุม พระยาทั้งสองเห็นว่า
ท้าวทนมีไพร่พลมาก จึงบอกไปยังกรุงธนบุรี ขอท้าวทน
เป็นเจ้าเมือง โดยยกบ้านกุมขึ้นเป็นเมืองร้อยเอ็ดให้อยู่
คุมครอง

เมืองร้อยเอ็ดจึงได้เริ่มเจริญขึ้นอีกแต่บัดนั้นมา

ใน พ.ศ. ๒๓๑๙ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตรู้ข่าว
เรื่องพระวอ จึงให้พระยาสุโพคุมกองทัพมาตีพระวอ
พระวอเห็นว่า จะสู้ไม่ได้ จึงอพยพลง มาอยู่ตำบล เวียงดอน
กองตามเดิม และขอกำลังพระเจ้านครจำปาศักดิ์มาช่วย
แต่พระเจ้านครจำปาศักดิ์ไม่ช่วย กองทัพพระยาสุโพตาม
มาจับพระวอได้ แล้วให้ฆ่าเสียที่ตำบลเวียงกองดอน ฝ่าย
ท้าวก่ำบุตรพระวอกับท้าวฝ่ายหน้า ท้าวคำผง ท้าวทิด
พรหมบุตรพระตาหนีได้ จึงแต่งคนลงมาแจ้งเหตุที่นคร
ราชสีมา เพื่อขอกำลังทางกรุงศรีอยุธยาไปช่วย

ในปี พ.ศ. ๒๓๒๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เป็นแม่ทัพยกพลไปทางบก ไปสมทบกับกำลังที่เกณฑ์จากเมือง สรินทร์ ขุขันธ์ สังฆะ และโปรดให้เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นแม่ทัพยกไปทางกรุงกัมพูชา เกณฑ์เขมรต่อเรือรบยกขึ้นไปตามลำน้ำโขง พระยาสุโพ(รู)ข่าวก็ยกพลกลับไปยังกรุงศรีสัตนาคนหุต กองทัพกรุงธนบุรียกไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ พระเจ้าองค์หลวงพาครอบครัวหนีไปอยู่ที่เกาะไชย แต่กองทัพกรุงธนบุรีตามจับตัวได้ แล้วกองทัพธนบุรีก็เลยขึ้นไปตีนครพนมได้ แล้วยกไปล้อมเมืองเวียงจันทน์ไว้ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตหนีไปทางเมืองคำเกิด กองทัพกรุงธนบุรีเข้ายึดเมืองไว้ แล้วตั้งพระยาสุโพเป็นผู้รั้งเมือง แล้วเชิญพระแก้วมรกตกับพระบาง ซึ่งอยู่ในเมืองเวียงจันทน์ และคุมตัวพระเจ้าองค์หลวงผู้ครองนครจำปาศักดิ์มากรุงธนบุรีด้วย

พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้เจ้าองค์หลวงกลับไปครองนครจำปาศักดิ์ในฐานะประเทศราช

ในปีนั้น ท้าวคำผงบุตรพระตา ได้มาเกี่ยวดองเป็นเขยของเจ้าอุปราชธรรมเทโว ซึ่งถึงแก่กรรมไปแล้ว ท้าวคำผงเป็นผู้มีคนนับถือ มีไพร่พลมาก เจ้าองค์หลวงจึงตั้งให้เป็นพระประทุมสุระราช เป็นนายกองใหญ่ควบคุมครอบครัวตัวเขยเป็นกองขึ้นเมืองจำปาศักดิ์ ตั้งอยู่บ้านเวียงดอนกอง (บัดนี้เรียกว่าบ้านคูบ้านแก) ภายหลังเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ พระประทุมจึงได้ย้ายไปตั้งอยู่ตำบลห้วยแจะละแม๊ะ คือตำบลที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือเมืองอุบลเดี๋ยวนี้ ที่เรียกว่าห้วยแจะละแม๊ะนั้นมีตำนานมาว่า แต่เดิมที่นั่นเป็นที่ดอนเกลือ คนที่เดินทางผ่านไปที่นั่นมักจะแวะเข้าไปขอเกลือว่า ขอแจะละแม๊ะ คือขอแตะกินสักหน่อยเถอะ จึงได้มีนามเช่นนี้

กำเนิดเมืองศรีสะเกษ

ปี พ.ศ. ๒๓๒๕ พระยาขุขันธ์ (เชียงขัน) ได้มีใบบอกขอตั้งท้าวบุญจันทร์บุตรเลี้ยง เป็นตำแหน่งพระไกรผู้ช่วย ต่อมาพระยาขุขันธ์เรียกพระไกรว่าลูกเชลย (เพราะ

เป็นลูกติดภรรยาที่ได้มาเมื่อไปกับกองทัพธนบุรีไปตีกรุงศรี-สัตนาคนหุต) พระไกรจิงโกรธ

เวลาต่วงมามีพวกญวนพ่อค้าประมาณ ๓๐ คน มาเทียวหาฯจโคกระบือถึงเมืองชุขันธ์ พระยาชุขันธ์ต้อนรับพวกญวนด้วยดี เช่นให้พักที่ศาลากลาง และช่วยเกณฑ์คนทำทางไปช่องโพย ให้พวกญวนนำกระบือไปเมืองพนมเปญ

พระไกรจิงบอกข่าวมายังกรุงเทพ ฯ ว่าพระยาชุขันธ์คบพวกญวนต่างประเทศจะเป็นกบฏ ได้โปรดให้เรียกพระยาชุขันธ์ไปพิจารณา ได้ความตามกล่าวหา จิงให้จำคุกไว้ที่กรุงเทพ ฯ

เวลานั้น ท้าวอุ่น ผู้เป็นพี่ พระภักดีภูธร สงคราม ปลัดเมืองชุขันธ์ลงมากรุงเทพ ฯ ได้กราบบังคมทูลขอเป็นเจ้าเมือง ๆ หนึ่งแยกจากเมืองชุขันธ์ ไปตั้งอยู่ ณ บ้านโนนสามขาสระกำแพงขันเป็นเมืองศรีสระเกษ ตั้งให้พระภักดีภูธรสงครามปลัดเมืองชุขันธ์เป็นพระยารัตนวงศา เจ้าเมืองศรีสระเกษ ตั้งให้พระไกร (บุญจันทร์) ผู้ช่วยเมืองชุขันธ์เป็นพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวนเจ้าเมืองชุขันธ์

กำเนิดเมืองอุบลราชธานี

ได้กล่าวมาแล้วว่า ท้าวคำผง บุตรพระตาได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระประทุมสุรราช เป็นเจ้าเมืองซึ่งตั้งขึ้นที่บ้านห้วยแจะละแม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕

ต่อมาจึงได้ย้ายเมืองมาตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านร้าง ริมลำพิมูล ใต้บ้านห้วยแจะละแม ๑๒๐ เส้น ตั้งเป็นเมืองขึ้นเรียกว่า อุบลราชธานี (ตามนามพระประทุม) มาตราบเท่าทุกวันนี้

กำเนิดเมืองกาฬสินธุ์

ปี พ.ศ. ๒๓๓๖ ชาวบ้านท่าขาวแขวงกรุงศรีสัตนาคนหุต ๒ คนชื่อ ท้าวโสมพมิตร และท้าวอุปชาพาครอบครัวยกมาตั้งหักแหล่งอยู่บ้านท่าแก่งสำโรง ริมน้ำปาว (ดงส่งเปลือย) ได้พาญาติพี่น้องเข้ามากราบทูลละอองธุลีพระบาทในกรุงเทพ ฯ ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารรับว่าจะคุมเลขและเก็บผลเร่งส่งทูลเกล้าถวาย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ตั้งให้ท้าวโสมพมิตรเป็นพระยาไชยสุนทร ยกบ้านแก่งสำโรงขึ้นเป็นเมืองกาฬสินธุ์ ขึ้นต่อกรุงเทพ ฯ

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ ยุบเมืองกาฬสินธุ์เปลี่ยนชื่อเป็น
อำเภอหฤป ขึ้นจังหวัดมหาสารคาม ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๙๐
กลับตั้งขึ้นเป็นจังหวัดกาฬสินธุ์อีก

กำเนิดเมืองขอนแก่น

เมืองขอนแก่น ตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๓๙ ในสมัย
รัชกาลที่ ๑ โดยเพี้ยเมืองแพน บ้านชีโล่น ซึ่งเป็นหลาน
เจ้าแก้วบุฮม ทะขอตั้งเมืองนกเพราะเห็นเมืองแสนได้เป็น
เจ้าเมืองชนบท จึงได้เกลี้ยกล่อมผู้คนได้ ๓๐๐ คน พากัน
ไปอยู่บ้านบึงบอน สมัครขึ้นอยู่กับเจ้าพระยานครราชสีมา
เจ้าพระยานครราชสีมาได้มีใบบอกมายัง กรุงเทพ ฯ จึง
โปรดเกล้าให้เพี้ยเมืองแพน เป็นพระนครบริรักษ์ เจ้าเมือง
และยกบ้านบึงบอนขึ้นเป็นเมืองขอนแก่น

เหตุที่ให้ชื่อว่า ขอนแก่นนั้น เล่ากันว่า ที่บ้านขาม
ซึ่งเป็นเขตชิดกับบ้านชีโล่น มีต้นมะขามใหญ่ตายยืนต้นอยู่
กลับมีใบงอกงามขึ้นอีก ต่อมามีผู้ก่อเจดีย์ครอบต้นมะขาม
ไว้ และถือเป็นปูชนียสถานสำคัญ จึงถือเอานิมิตรอันนั้น

มาตั้งเป็นชื่อเมืองว่า เมืองขามแก่น ต่อมาเรียกเพี้ยนไป เป็น ขอนแก่น.

พ.ศ. ๒๓๕๒ ได้ย้ายเมืองไปตั้งที่ดอนพันชาด

พ.ศ. ๒๓๖๙ เกิดกบฏเจ้าอนุเวียงจันทร์ เมื่อปราบกบฏราบคาบแล้ว ให้ตั้งบ้านภูเวียง เป็นเมืองภูเวียง ขึ้นกับขอนแก่น

พ.ศ. ๒๓๘๑ ย้ายขอนแก่นจากดอนพันชาดมาตั้งที่ริมบึงพระลับ โนนทอง (คือบ้านเมืองเก่าบัวน)

พ.ศ. ๒๓๙๗ ย้ายมาทางตะวันออก คือที่บ้านโนนทันบัวน

พ.ศ. ๒๔๓๐ ย้ายไปตั้งที่บ้านดอนบม

พ.ศ. ๒๔๓๔ รัชกาลที่ ๕ โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ลำเร็จราชการมณฑลลาวพวน ทรงดำริห์ว่า เมืองขอนแก่นตั้งอยู่ที่บ้านดอนบม ไม่สะดวกแก่ราชการ จึงให้ย้ายเมืองมาที่บ้านทุ่ม

พ.ศ. ๒๔๔๒ โปรดให้ย้ายเมืองจาก บ้านทุ่มไปตั้งที่บ้านเมืองเก่า เพราะที่บ้านทุ่มกันดารน้ำในหน้าแล้ง

พ.ศ. ๒๔๕๓ ย้ายศาลากลางเมืองขอนแก่น มาตั้งที่บ้านพระลับ

เรื่องสาเกียดโง้ง – ผู้วิเศษ

ในปี พ.ศ. ๒๓๖๐ มีภิกษุอัชชี ชื่อสา อยู่บ้านหลุมเลาเตาบุ่น แขวงเมืองสารบุรี เดินธุดงค์มาหยุดพักอาศัยอยู่ที่เขาเกียดโง้ง ฝั่งโขงตะวันออก ซึ่งเป็นแขวงเมืองจำปาศักดิ์ อ้ายสาแสดงว่ามีวิชาฤทธานุภาพเป็นต้นว่าเอาแว่นแก้วมาส่องกับแดดให้เกิดเชื้อเป็นไฟลุกขึ้น แล้วอวดว่าเรียกไฟฟ้าได้ สามารถที่จะเรียกมาเผาบ้านเมืองให้วินาศไปทั้งโลกก็ได้ คนในที่นั้นโดยมากเป็นพวกข่า โง่เขลา พากันนิยมเชื่อถือและสมัครเข้าเป็นพวกอ้ายสาเกียดโง้งเป็นอันมาก เหตุนี้จึงทำให้อ้ายสามีใจกำเริบ ยกพวกเป็นกระบวนทัพไปตีตำบลบ้าน ใหญ่น้อยใน เขตแขวง เมืองจำปาศักดิ์ จนมาลงเรือที่ปากคลองตะปุงแขวงเมืองสีทันดรมาเมืองจำปาศักดิ์

ฝ่ายเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ ไม่ทันรู้ตัว จึงอพยพพาครอบครัวหนีไปอยู่ในป่า อ้ายสาเกียดโง้งก็พาพวกเข้า

นครจำปาศักดิ์ เที่ยวเก็บริบเอาทรัพย์สมบัติ เอาไฟจุดเผาเมือง

พอดีเวลานั้น เจ้าพระยานครราชสุมา (ทองอิน) กำลังเที่ยวปราบผู้ร้ายอยู่ที่แขวงเมืองโขง จึงแจ้งมายังกรุงเทพ ฯ แล้วเกณฑ์ทัพพร้อมกับ พระศรีอัคฮาด พระโพสาราชเมืองโขง ยกมาตีกองทัพอ้ายสาเกียดโง้งแตกหนีไปตั้งอยู่เชียงปาแขวงเมืองอัตปือ

ทางกรุงเทพ ฯ ให้พระยามหาอำมาตย์ (บุญ) กับพระศรสำแดง คุมกองทัพขึ้นไปตามจับอ้ายสาเกียดโง้ง แต่ก็ไม่ได้ตัว จึงคุมเอาตัวเจ้านครจำปาศักดิ์ ลงมายังกรุงเทพ ฯ เจ้านครจำปาศักดิ์ถึงพิราลัยอยู่ในกรุงเทพ ฯ

ฉะนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าอนุเวียงจันทน์ยกกำลังกองทัพเที่ยวตามจับอ้ายสาเกียดโง้ง กองทัพเจ้าราชบุตร (โย่) บุตรเจ้าอนุเวียงจันทน์ จับตัวอ้ายสาเกียดโง้งได้ ส่งลงมากรุงเทพ ฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าราชบุตร เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ.

๒๓๖๕

กบฏเจ้าอนุเวียงจันทน์

ฉบับ พ.ศ. ๒๓๖๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นรัชกาลที่ ๓

สมัยนั้นตั้งแต่เขตแขวงเมืองจำปาศักดิ์ ไปจนเมืองเวียงจันทน์ อยู่ในอำนาจเจ้าอนุเวียงจันทน์กับเจ้าโย่ บุตรที่ครองเมืองจำปาศักดิ์ พ่อถกทั้งสองเห็นว่าอาณาเขตกว้างขวางและกำลังผู้คนก็มากขึ้น ก็กำเริบใจ คิดกบฏต่อกรุงเทพ ฯ เมื่อพ.ศ. ๒๓๖๙ เจ้าอนุได้แต่งให้เจาอุปราช (ศรีสถาน) กับเจ้าราชวงศ์เมืองเวียงจันทน์ คุมกองทัพยกมาตีหัวเมืองรายทาง เข้ามาถึงเมืองกาฬสินธุ์ จับพระยาไชยสุนทร เจ้าเมือง และอุปฮาด กับกรมการเมืองกาฬสินธุ์ ฆ่าเสีย แล้วให้กวาดเอาครอบครัวไพร่บ้านพลเมืองส่งไปยังเวียงจันทร์ และเจ้าอุปราชราชวงศ์ยกทัพล่วงเข้ามาถึงเมืองเชมราษฎร์ จับพระเทพวงศาเจ้าเมืองเชมราษฎร์ฆ่า แล้วยกทัพไปถึงเมืองร้อยเอ็ด พระยาขัติยวงศาเจ้าเมืองเห็นว่าจะสู้มิได้และจะหนีก็ไม่ทัน จึงคิดกันกับกรม

การ เอานางหมานุย นางตุ่ย นางแก้ว บุตรสาวพระยา
ขัติยวงศายกให้เจ้าอุปราช แล้วเจ้าอุปราชก็ยกทัพมาถึง
เมืองสวรรณภูมิ จับข้าหลวงกองสักฆ่าแล พระรัตนวงศา
เจ้าเมืองก็ถูกจับ แต่ได้เอานางอ่อมบุตรสาวเจ้าเมืองคน
ก่อน กับม้าผ่านตัวหนึ่ง มาถวายเจ้าอุปราช จึงไม่ถูกฆ่า
เจ้าอุปราชก็เลยยกทัพตีหัวเมืองรายทาง ลงมาจนถึง
นครราชสีมา

[หมายเหตุ — กรมพระดำรงราชานุภาพได้ทรง
หมายเหตุไว้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าเจ้าอุปราช
ไม่เป็นใจคิดกบฏมีมากับเจ้ายนุกโดยกลัวอาญาแล และมิได้ลง
มาถึงนครราชสีมา ได้ส่งพระสุริยภักดีเข้ามากราบทูลเมื่อ
เสร็จสงครามก็มิได้รับราชอาญา]

ฝ่ายทางเมืองจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย่)
กะเกณฑ์กำลังยกเป็นกองทัพ ลงมาตีเมืองขุขันธ์ สังฆะ
สรินทร์ แตก ทั้งสามเมืองจับพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน
(บุญจันทร์) เจ้าเมืองขุขันธ์ กับพระภักดีภูธร พระแก้ว
มนตรียกรบัตรกับกรมการได้ ให้ฆ่าทั้งหมด แต่พระยา
สังฆะ กับพระสุรินทร์หนีไปได้ แล้วกองทัพเจ้าจำปาศักดิ์

ก็ยกมาตั้งอยู่เมืองอุบล พระพรหมราชวงศ์ยอมอ่อนน้อม
เข้าด้วย จึงไม่ถูกทำอันตราย แล้วเจ้าจำปาศักดิ์ก็ให้กวาด
ต้อนครอบครัวไทยแลเขมรไปยังนครจำปาศักดิ์เป็นจำนวน
มาก กองทัพเมืองเวียงจันทน์ และกองทัพเมืองนครจำปา
ศักดิ์ยกมาครั้งนั้นตั้งค่ายอยู่หลายแห่ง คือ มูลเคง แขวง
เมืองนครราชสีมาแห่งหนึ่ง บ้านสีมุม แขวงเมืองชุขันธ์
แห่งหนึ่ง ทุ่งมนแห่งหนึ่ง ค่ายน้ำคำแห่งหนึ่ง ทับกหวาน
แขวงเมืองหนองคาย แห่งหนึ่ง

เมื่อเหตุการณ์เป็นดังนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์
พลเสพย์เป็นทัพหลวง เจ้าพระยาบดินทรเดชา ซึ่งครั้งนั้น
ดำรงยศเป็น เจ้าพระยาราชสุภาวดี เป็นทัพหน้า ยกกองทัพ
ขึ้นไปปราบกบฏ เมื่อกองทัพกรุงยกไปถึงแขวงเมืองนคร
ราชสีมา ก็ได้พบกับกองทัพเจ้าราชวงศ์เวียงจันทน์ สู้รบ
กันเป็นสามารถ กองทัพเจ้าราชวงศ์เวียงจันทน์ต้านทาน
กองทัพกรุงมิได้ ก็แตกถอยร่นขึ้นไปถึงท่ามูลเคง กองทัพ
กรุงติดตามขึ้นไปตีค่ายมูลเคงแตก แล้วยกตามตีไปถึงค่าย
สีมบ่อย ทุ่งมน ค่ายน้ำคำ แตกกระจัดกระจายไปทุกค่าย

จนถึงกองทัพเจ้าจำปาศักดิ์ (โย่)

เวลานั้น พวกครัวไทย และเขมร ซึ่งเจ้าจำปาศักดิ์ให้กวาดต้อนไปไว้ที่นครจำปาศักดิ์ รู้ข่าวกองทัพกรุงยกขึ้นไป พวกครัวเหล่านั้นจึงรวมกำลังกันก่อความวุ่นวาย เอาไฟเผาเมืองจำปาศักดิ์ ราษฎรไพร่บ้านพลเมืองก็แตกตื่นเป็นอลหม่าน

กองทัพ เจ้าจำปาศักดิ์ แตกหนีข้าม ไปทาง แม่น้ำโขง เจ้าอุปราชคำบองเมืองจำปาศักดิ์หนีไปตายอยู่ในป่า ส่วนกองทัพเจ้าอุปราชเจ้าราชวงศ์เวียงจันทน์ก็แตกหนีร่นไปตั้งรวบรวมไพร่พลอยู่ณค่ายบกหวาน เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงได้ยกกองทัพไปตั้งอยู่ณเมืองยะโสธร ผ่อนไพร่พลและจัดเกณฑ์กำลังจากหัวเมืองต่าง ๆ มาเข้ากองทัพ และให้เจ้าฮุย บุตรเจ้าโอ เจ้าเมืองอัตบือ ยกกำลังกองหนึ่งไปติดตามจับเจ้าจำปาศักดิ์ทางฟากโขงตะวันออก ให้เจ้านาคพิเจ้าฮุยคุมกำลังมาสมทบกองทัพกรุง เมื่อได้กำลังจากหัวเมืองต่าง ๆ พร้อมแล้วก็ยกไปตีกองทัพเวียงจันทน์ซึ่งอยู่ค่ายบกหวาน ได้สู้กันเป็นสามารถ ครั้งนั้นมีเสียงว่าเจ้าพระยาราชสุภาวดี แม่ทัพหลวง ได้ถูกเจ้าราชวงศ์

แทงด้วยหอกทัดช้างข้างซ้าย แต่พลาดถลากไปเบ็นแผล
เล็กน้อย เมื่อถูกแทงนั้นบางเสียงว่ากำลังช้างสู้กันบ้าง
บ้างก็ว่าช้าม้า บ้างก็ว่าเจ้าพระยาราชสุภาวดีกำลังขี่ม้าไป
ในบ้ากับนายทัพนายกองสองสามคน เพื่อจะไปหาตำบล
ชัยภูมิตั้งค่าย พอไปถึงหัวเลี้ยวแห่งหนึ่ง ก็พบเจ้าราช
วงศ์เวียงจันทน์ ซึ่งขี่ม้ามากับทหารสองสามคน โดยกระ-
ชั้นชั้นยังตัวมิทัน จนหน้าม้าชนกัน ฝ่ายเจ้าพระยาราช
สุภาวดีนั้นหารู้จักเจ้าราชวงศ์ไม่ แต่ฝ่ายเจ้าราชวงศ์รู้จัก
เจ้าพระยาราชสุภาวดี ทันใดนั้นเจ้าราชวงศ์ก็เอาหอกแทง
เจ้าพระยาราชสุภาวดี เจ้าพระยาราชสุภาวดีเบี่ยงตัวหลบ
ปลายหอกจึงพลาดถูกตรงสีข้างข้างซ้ายตกม้าลง บรรดา
นายทัพนายกองที่ขี่ม้าตามมารู้จักเจ้าราชวงศ์ จึงเข้าสกัน
กางไว้ พอเจ้าพระยาราชสุภาวดีขึ้นม้าได้แล้ว ก็พากัน
ช่วยกันรวมสรับกับเจ้าราชวงศ์ ข้างฝ่ายเจ้าราชวงศ์น้อย
ตัวกว่าก็พากันควบม้าหนีไปทางฝั่งโขง กองทัพเวียงจันทน์
ก็เลยแตกในวันนั้น กองทัพกรุงจึงยกเข้าตีเวียงจันทน์ จับ
เจ้าอนุได้

[หมายเหตุ— สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระ
ดำรงราชานุภาพ ทรงหมายเหตุไว้ในตอนนี้ว่า ความที่
กล่าวตรงนี้พลาดอยู่ในหนังสือราชพงศาวดารว่า เจ้าอน
เวียงจันทน์ถึงมาตั้งอยู่เมืองนครราชสีมา ครั้นกองทัพกรม
พระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ยกขึ้นไป เจ้าอนุเห็นว่า
จะสู้ทัพกรุงไม่ได้ จึงถอยกลับไปตั้งรับที่หนองบัวลำภู
กองทัพกรุงตามไป ตีกองทัพเวียงจันทน์แตก เจ้าอนุเลย
ทิ้งเมืองเวียงจันทน์หนีไปเมืองญวน กองทัพกรุงได้เมือง
เวียงจันทน์ครั้งที่ ๑ ส่วนเจ้าพระยาบดินทร์ เมื่อครั้งเป็น
เจ้าพระยาราชสุภาวดี ขึ้นไปรักษาเมืองเวียงจันทน์ไปจวน
จะถึงเมือง ประจวบเวลาญวนให้ข้าหลวงพาเจ้าอนุกลับเข้า
เมืองเวียงจันทน์ ว่าจะมาขออ่อนน้อมโดยดี ข้าราชการ
ชาวกรุงที่รักษาเมืองเวียงจันทน์หลงเชื่อคำญวน ค่ำวันหนึ่ง
เจ้าอนุรวบรวมผู้คน เข้าปล้น ฆ่าไทยที่อยู่เมืองเวียง จันทน์
ตายเกือบหมด ที่เหลือหนีข้ามมาได้ มาบอกเจ้าพระยา
บดินทร์ เจ้าพระยาบดินทร์มีกำลังผู้คนไม่พอที่จะต่อสู้ จึง
ถอยทัพหมายจะมารวบรวมกำลังที่เมืองยะโสธร ยกมาถึง
บ้านบกหวาน แขวงเมืองหนองคาย เจ้าอนุให้ราชวงศ์ยก

กองทัพตามมาทัน ได้รบกันถึงตัวต่อตัว เจ้าพระยาบดินทร์ตีกองทัพเมืองเวียงจันทน์แตก เมื่อรวบรวมกำลังได้พอแล้ว เจ้าพระยาบดินทร์จึงยกกองทัพตามไป ตีได้เมืองเวียงจันทน์เป็นครั้งที่ ๒ และจับเจ้าอนุได้ในคราวนั้น]

ทางด้านนครจำปาศักดิ์ เจ้าฮุยตามจับตัวเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย่) ได้ที่บ้าปลายลำน้ำคดองบางเรียงฟากโขงตะวันออก แล้วคุมตัวมาส่งเจ้าพระยาราชสุภาวดีแม่ทัพซึ่งหยุดพักไพร่พล และจัดหัวเมือง ทางตะวันออก ฝ่ายเหนือในเวลานั้นเมืองอุบลปรากฏว่าจำนวนคนมีอยู่ ๔๕๐๐ คน เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงให้แบ่งเป็นส่วนทำส่วยส่ง ๒๐๐๐คน เป็นเงิน ๑๐๐ ชั่ง ให้ไว้ในราชการสงคราม ๒๐๐๐ คน ไว้เลี้ยงข้าราชการ ๕๐๐ คน ครั้นจัดแจงเรียบร้อยแล้ว จึงคุมเอาตัวเจ้าอน และเจ้าจำปาศักดิ์ (โย่) ยกกองทัพกลับกรุงเทพ ฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เปลี่ยนยศเจ้าพระยาราชสุภาวดีขึ้นเป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชา และโปรดเกล้า ฯ ตั้งเจ้าฮุย เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ให้เจ้านาคผู้พี่เป็นเจ้าอุปราช

กำเนิดเมืองสกลนคร

สมัยนั้นพระสุนทรราชวงศา (ส่ซา) เจ้าเมืองยะโสธร ถึงแก่กรรม ยังไม่มีเจ้าเมืองครองแทน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ท้าวฝ่ายผู้มีความชอบแต่ครั้งรบทัพเวียงจันท์ เป็นพระสุนทรราชวงศาเจ้าเมือง ให้ท้าวแพงเป็นอุปฮาด เถือนราชบุตร (สุดตา) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวอินเป็นราชบุตร รักษาเมืองยะโสธรต่อไป โปรดเกล้าให้พระสุนทรราชวงศาเจ้าเมือง มีอำนาจบังคับบัญชาสิทธิขาดในเมืองนครพนมด้วย พระสุนทรราชวงศา จึงได้ให้อุปฮาดรักษาราชการอยู่ทางเมืองยะโสธร แล้วตนก็ไปจัดการอยู่ณเมืองนครพนม ได้เกลี้ยกล่อมครัวพวกเมืองพิน เมืองนอง เมืองตะโปน เมืองมหาชัยกองแก้ว เมืองวัง มาขึ้นตั้งอยู่ในเขตแขวงนครพนมเป็นอันมาก และต่อมาได้มีบอกมาขอตั้งเมืองสกลนคร เมืองวานรนิวาศน์ เมืองเรณูนคร เมืองท่าอุเทนขึ้น

แต่เดิมมา เมืองสกลนครเป็นเมืองโบราณคงจะตั้งขึ้นในสมัยที่ขอมเป็นใหญ่ ปัจจุบันนี้ยังปรากฏซากโบราณสถานผิดขอมเหลืออยู่เป็นอันมาก มีนิยายกล่าวว่า เดิม

มีโอรสเจ้ากรุงอินทบัต (เขมร) องค์หนึ่งชื่อขุนขอม ได้นำบริวารมาตั้งบ้านสร้างเมืองอยู่ที่หนองหาร เป็นเมืองขึ้นต่อนครอินทบัต

เมื่อขุนขอมถึงแก่พิราลัย เจ้าสุระอุทกผู้เป็นบุตรก็ได้ครองต่อมา เจ้าสุระอุทกมีบุตร ๒ คน คนหนึ่งชื่อบิงคละ อีกคนหนึ่งชื่อคำแดง ต่อมาเจ้าสุระอุทกทำสงครามกับพระยานาคชื่อธนะมูล พระยานาคบันดาลให้เมืองเจ้าสุระอุทกจมลง น้ำท่วม เจ้าสุระอุทกจมน้ำตาย เจ้าบิงคละและเจ้าคำแดง ผู้บุตรหนีไปพักอยู่ทางทิศใต้หนองหาร จึงพากันสำรวจหาทำเลสร้างเมืองใหม่ พบที่เหมาะแห่งหนึ่ง คือที่คูน้ำรอดเชิงชุม จึงสร้างเมืองลงทีนั้น ให้ชื่อว่าเมืองหนองหารตามเดิม แล้วตั้งพิธีอภิเษกเป็นเจ้าเมือง มีนามว่า พระยาสุวรรณบิงคล มีมเหสีชื่อว่านางนารายเจงเวง พระยาสุวรรณบิงคลได้สร้างพระเจดีย์สรวมรอยพระพุทธบาท ๔ รอยลงไว้ที่คูน้ำรอดเชิงชุม นางนารายเจงเวงได้สร้างพระธาตุนางเวงไว้ที่สวนนอกเมือง เมื่อพระยาสุวรรณบิงคลถึงแก่กรรมแล้วก็มีผู้ปกครองสืบต่อมา ภายหลังครั้งหนึ่งเกิดฝนแล้งไป

๗ ปี ราษฎรอยากพากันทิ้งเมืองอพยพไปอยู่เขมร เมือง
หนองหารกร้างอยู่เป็นเวลานาน จนราษฎรท้องแถวนน
ไม่เรียกว่าเมือง เรียกกันเพียงว่า บ้านธาตุเชิงชุม

ต่อมาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระสุนทรราชวงศา
เจ้าเมืองยะโสธร จึงขอตั้งบ้านธาตุเชิงชุมเป็นเมือง ดัง
กล่าวมาแล้ว เมื่อราษฎรมากขึ้นจึงให้อุปฮาดเมืองกาฬ
สินธุ์มารักษาการอยู่หลายปี จึงตั้งให้อุปฮาดนั้นเป็นพระ
ธานี เจ้าเมืองหนองหาร และเปลี่ยนชื่อเมืองเป็นสกลนคร
ทวาปี จน พ.ศ. ๒๓๘๑ ในรัชกาลที่ ๓ จึงเปลี่ยนชื่อ
เป็นสกลนคร

ในปี พ.ศ. ๒๓๘๑ นั้นเอง แว่นเกือ องเคียนกง
เมืองราชบุรี (เมืองเว้) พากองทัพญวนล่วงเข้ามาตั้งอยู่ชาย
พระราชอาณาเขตทางริมเขตเขมร จึงโปรดเกล้า ฯ ให้
พระยาบดินทรเดชาเกณฑ์กำลังฝ่ายหัวเมืองตะวันออก ไป
สู้รบต้านทานกองทัพญวน ๆ ยอมแพ้เลิกทัพกลับไป ครั้ง
นั้นได้ญวนที่เข้าสวามิภักดิ์ส่งเข้ามายังกรุงเทพ ฯ เป็นอัน
มาก (เข้าใจว่าเป็นพวกที่มาตั้งอยู่บ้านญวน—สามเสน
ปัจจุบันนี้)

เมื่อ ปีพ.ศ. ๒๓๗๗ เจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) ขี่ช้างไปนา พลัดคอช้าง ช้างแทงเอางอบช้ำ เดยป่วยเป็นโรคภายในมาแต่ครั้งนั้น และถึงแก่พิราลัยใน ๖ ปีต่อมา

ในปี ๒๓๗๗ นั้น เกิดเพลิงไหม้ใหญ่ในเมืองนครจำปาศักดิ์ บ้านเรือนเจ้านายแสนท้าวพระยาและราษฎรถูกเพลิงเผาผลาญเกือบหมดทั้งเมือง เจ้านครจำปาศักดิ์จึงได้พาไพร่บ้านพลเมืองอพยพจากเมืองเก่าดอนเกิง ย้ายลงไปตั้งเป็นเมืองอยู่ตำบลหินรอด จึงเรียกว่าเมืองเก่าหินรอดมาจนทุกวันนี้

กำเนิดเมืองภูแล่นช้าง

พ.ศ. ๒๓๘๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้หมื่นเดชอุดม ซึ่งพาครอบครัวอพยพมาจากบ้านห้วยนายมแขวงเมืองวัง (ฝั่งโขงตะวันออก) มาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร และมาตั้งอยู่บ้านภูแล่นช้างนั้น เป็นพระพิชัยอุดมเดชเจ้าเมือง ให้เพียโคตรหลักคำเป็นอุปฮาด ให้เพียมหาราชเป็นราชวงศ์ ให้เพียพรหมดวงศรีเป็นราชบุตร

ยกบ้านภูแล่นช้าง ซึ่งตั้งอยู่เชิงภูเขาแล่นช้างเป็นเมืองภู
แล่นช้าง ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์

กำเนิดเมืองเดชอุดม

ในปีเดียวกับที่ตั้งเมืองภูแล่นช้างนั้น หลวงวิเบศร์ หลวงมหาดไทย หลวงอภัย กรมการเมืองศรีสระเกษ ร้องไม่สมัครที่จะทำราชการกับพระยาวิเศษภักดี เจ้าเมืองศรีสระเกษ จึงอพยพครอบครัวไปตั้งอยู่บ้านน้ำโดมใหญ่ ซึ่งเป็นพรมแดนระหว่างเมืองจำปาศักดิ์ อุบล ขุขันธ์ ศรีสระเกษต่อกัน มีจำนวนเอชณกรรจ์ ๖๐๖ คน สำมะโนครัว ๒๑๕๐ คน ดังนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรด—เกล้า ฯ ให้ยกบ้านน้ำโดมใหญ่ขึ้นเป็นเมืองเดชอุดม ขึ้นกับกรุงเทพ ฯ

กำเนิดเมืองพิมูลมังษาหาร เมืองตระการพืชผล และเมืองมหาชนะไชย

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๐๖ พระพรหมราชวงศา เจ้าเมืองอุบล กราบเรียนเจ้าพระยา

กำแหงสงครามเจ้าเมืองนครราชสีมา ขอตั้งบ้านกว้าง
ฉำชะโด บ้านสะพือ บ้านเวินไชยเป็นเมือง ขอให้ท้าว
จุมมณี ท้าวสุริยวงศ์ ท้าวคำพันผู้บุตรเป็นเจ้าเมือง เจ้า
พระยากำแหงสงครามเห็นชอบด้วย จึงกราบบังคมทูลมา
ยังกรุงเทพ ฯ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้ง
บ้านกว้างฉำชะโด ตำบลปากน้ำมูล เป็นเมืองพิมูลมังษา
หาร ตั้งท้าวธรรมกิตกา (จุมมณี) เป็นพระบำรุงราษฎร์
เจ้าเมือง ให้ท้าวโพสาราช (เสือ) เป็นอุปฮาด ท้าวสุฐาน
(สาง) เป็นราชวงศ์ ท้าวขัตติยเป็นราชบุตร

ให้ตั้งบ้านสะพือ เป็นเมืองตระการพืชผล ตั้งท้าว
สุริยวงศ์ (อ้ม) เป็นพระยอมรดลใจเจ้าเมือง ท้าวพรหมา
(บุตร) เป็นอุปฮาด ท้าวสีหาจักร (นิม) เป็นราชวงศ์
และท้าวกุลบุตร (ท้าว) เป็นราชบุตร

ให้ตั้งบ้านเวินไชย เป็นเมืองมหาชนะไชย ตั้งท้าว
คำพูนเป็นพระเรืองไชยชนะเจ้าเมือง ท้าวโพธิราช (สา)
เป็นอุปฮาด ท้าววรกิตกาเป็นราชวงศ์ ท้าวอุเทนหอยเป็น
ราชบุตร

ทั้งสามเมืองนี้ขอขึ้นอยู่กับเมืองอุบล

กำเนิดเมืองมหาสารคาม

พ.ศ. ๒๔๐๙ พระขัติยวงษาเจ้าเมืองร้อยเอ็ด มีบอกขอตั้งบ้านฉาดกุดยางใหญ่ (หรือนางใย) เป็นเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกบ้านฉาดกุดยางใหญ่หรือนางใยเป็นเมืองมหาสารคาม ให้ท้าวมหาไชย บุตรอุปฮาด (สิง) เมืองร้อยเอ็ด เป็นพระเจริญราชเดชเจ้าเมือง ให้ท้าวบัวทองบุตรอุปฮาด (ภู) เป็นอัคฮาด ให้ท้าวไชยวงษา (สิง) บุตรพระยาขัติยวงษาเจ้าเมืองร้อยเอ็ด เป็นอัควงศ์ ให้ท้าวเถือนบุตรพระยาขัติยวงษาเจ้าเมืองร้อยเอ็ดเป็นอัคบุตร รักษาเมืองมหาสารคามขนเมืองร้อยเอ็ด เมืองร้อยเอ็ดได้แบ่งเลขให้ ๔๐๐๐ คน รวมทั้งสำมะโนครัวประมาณ ๙๐๐๐ คน

แบ่งเขตเมืองสุวรรณภูมิกับเมืองอุบล

ในปี พ.ศ. ๒๔๐๙ พ่อค้าจันเมืองอุบลคนหนึ่งชื่อจันหอย ไปค้าขายพักอยู่บ้านเหมือดแอ่ ห้วยกากวากถูกผู้ร้ายปล้นฆ่าตาย พี่น้องของจันหอยได้ร้องทุกข์มายังเมืองอุบล แต่เมืองอุบลปฏิเสธว่า เหตุเกิดในเขตของเมืองสุวรรณภูมิ เมื่อไปร้องทุกข์ทางเมืองสุวรรณภูมิ ๆ

ก่าที่เกิดเหตุอยู่ในแขวงเมืองอุบล ฉะนั้นพ่องจันหอย จึงไปร้องเรียนต่อเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าพระยานครราชสีมาจึงให้เรียกเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ และเจ้าเมืองอุบล และเจ้าเมืองศรีสระเกษไปพบพร้อมกัน แล้วมีบัญชาว่าเหตุฆาตกรรมเกิดขึ้นใกล้บ้านแขวงเมืองอุบล ศรีสระเกษและสุวรรณภูมิ ถ้าเมืองใดสืบจับผู้ร้ายได้จะยกเมืองที่เกิดเหตุ คือบ้านเหมือดแอ่หัวยกากวากให้แก่เมืองนั้น ถ้าสืบไม่ได้จะให้เฉลี่ยกันเสียเงินทำขวัญให้แก่พ่องจันหอย หรือถ้าเมืองใดต้องการที่ดินเขตตำบลนั้นแล้ว ก็ให้เอาเงินให้แก่พ่องจันหอย ๕ ชั่ง จะยกที่ดินตำบลนั้นให้เป็นแขวงเมืองนั้น เจ้าเมืองอุบลจึงยอมเสียเงินให้แก่พ่องจันหอย เจ้าพระยานครราชสีมา จึงยกตำบลนั้นให้ขึ้นกับแขวงเมืองอุบล ตั้งแต่หัวยกากวากถึงปากชีตกน้ำมูล และได้ปักหลักเขตไว้เป็นสำคัญแต่นั้นมา

กำเนิดเมืองกมลาศัยและเมืองสหัสขันธ์

ทางเมืองกาฬสินธุ์ พระยาไชยสุนทร (กิ่ง) เจ้าเมืองได้บอกกราบถวายบังคมทูลพระกรุณา ขอตั้งบ้าน

สระบัว ตำบลดงมะขามเฒ่า ปากน้ำห้วยกอก กับบ้าน
พันลำ ตำบลภูคนโท เป็นเมือง ขอราชวงศ์ (เกษ) กับ
ท้าวแสนบุตร อุปฮาด เป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าให้ตั้งบ้าน สระบัวดงมะขามเฒ่าเป็นเมืองกมลา
ศัย ให้ราชวงศ์ (เกษ) เป็นพระราชฎรบริหาร เจ้าเมือง
ให้ท้าววันทองเป็นอุปฮาด ให้ท้าวบัวเป็นราชวงศ์ ให้ท้าว
มหานาม เป็นราชบุตร

โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านพันลำ เป็นเมืองสหัสขันธ์
ให้ท้าวแสน เป็นพระประชาชนบาล เจ้าเมือง ให้ท้าวพรหม
เป็นอุปฮาด ให้ท้าวคำไภย น้องพระประชาชนบาล เป็น
ราชวงศ์ ให้ท้าวแสงเป็นราชบุตร

ทั้งสองเมืองนี้ให้ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์.

กำเนิดเมืองกันทรลักษณ
และเมืองอุทุมพรพิไสย

พระยาขุขันธ์ (วัง) ได้มีบอกกราบ บังคมทูล พระ

กรุณา ขอตั้งด่าบฉห้วยด่าแสนไพรอาบาด กับบ้านกันตวด ด่าบฉห้วยอุทุมพร เชิงเขาตกเป็นเมือง ขอให้พระแก้วมนตรี (พิมพ์) ยกกระบัตร และท้าวบุตดี บุตรพระยาขุขันธ์ เป็นเจ้าเมือง

ฉะนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกห้วยอาบาด เป็นเมืองกันทรลักษณ์ ให้พระแก้วมนตรี (พิมพ์) เป็นพระกันทรลักษณ์บาดเมือง

และให้ยกบ้านกันตวด ห้วยอทมพร เป็นเมืองอุทุมพรพิไสย ให้พระบุตดี เป็นพระอุทุมพร เทศานุรักษ์เจ้าเมือง

ทั้งสองเมืองนี้ ขึ้นเมืองขุขันธ์ ปี พ.ศ. ๒๔๑๐

บัดนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แยกเมืองมหาสารคาม จากเมืองร้อยเอ็ด มาขึ้นกรุงเทพ ฯ

ในปีนี้ แอดมิราล แม่ทัพฝรั่งเศสเมืองไซ่ง่อน แจ้งแก่รัฐบาลไทยว่า พระยาขุขันธ์ มีหนังสือแจ้งไปยังเมืองกะพงสวาย เขมรในบำรุงฝรั่งเศสว่า ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งเมืองเกราะ ครั้นความทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ทรงพระราชดำริสงสัยว่า เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๐ เมือง

ขุขันธ์ขอตั้งบ้านด่าแส้น เป็นเมืองกันทรลักษณ์ และบ้านอุทุมพร เป็นเมืองอุทุมพรพิไสย ขึ้นเมืองขุขันธ์ ไม่ได้ความชัดว่า เขตรแขวงเมืองทั้งสองจะขนานคาบเกี่ยวกับเขตแดนฝ่ายเขมรประการใด จึงโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงเดชอัศดร ขุนอินทร์อนันต์เป็นข้าหลวงออกไป พร้อมด้วยพระยาทรงพล กรมการ ไต่สวนแล้วตรวจทำแผนที่ส่งกรุงเทพ ฯ แล้วให้ย้ายเมืองกันทรลักษณ์ เมืองอุทุมพร ขึ้นมาตั้งเสียบนเขาก่อน เพราะฉะนั้น เมืองกันทรลักษณ์จึงได้ย้ายมาตั้งที่บ้านลาวเดิม และเมืองอทุมพรมาตั้ง ณ บ้านปรือในปีนั้น.

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสวยราชสมบัติ เป็นอันดับ รัชกาลที่ ๕.

กำเนิดเมืองศีขรภูมิพิไสย
และเมืองสุวรรณคีรี

ปี พ.ศ. ๒๔๓๒ พระยาสังฆะบุรี ศรีนครอัจจะมาเผ้า

ทูลละอองธุลีพระบาท กราบบังคมทูลพระกรุณา ขอตั้งบ้านกดปะทาย หรือบ้านจารพัดเป็นเมือง ขอหลวงไชยสุริยง (คำมี) เป็นเจ้าเมือง

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีตราพระราชสีห์ ตั้งบ้านกุดปะทาย หรือบ้านจารพัดเป็นเมือง ศรีขรภูมิพิไสย ตั้งให้หลวงไชยสุริยง เป็นพระศรีขรภูมานุรักษ์เจ้าเมือง ขนเมืองสังฆะ

ฝ่ายทางเมืองนครจำปาศักดิ์ เชียงเกษ บ้านโส้งใหญ่ ฝั่งโขงตะวันออก แขวงเมืองทองคำใหญ่ สมัครขนเจ้านครจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์จึงตั้งบ้านโส้งใหญ่เป็นเมือง ขนานนามว่า เมืองสุวรรณคร ขนเมืองนครจำปาศักดิ์.

ในระหว่างนี้ ได้มีตราพระราชสีห์โปรดเกล้า ฯ ให้เกณฑ์คนเมืองสุรินทร์ ขุขันธ์ สังฆะ ศรีสระเกษ เดชอุดม ไปทำอิฐก่อกำแพงเมือง ปราจีนบุรี.

ท้าวสุวรรณเสน กับ เมอสิเออร์ไซแง

ในระหว่างเดือน กันยายน ถึงตุลาคม ปี พ.ศ. ๒๔๑๒

มีชาวฝรั่งเศสผู้หนึ่งมาจากไซ่ง่อน เดินทางมาถึง อุบล ชื่อ เมอสิเออร์ไซแง ม. ไซแงได้ไปหา เจ้าพรหมเทวา นุเคราะห์วงศ์ แจ้งว่ามาทำแผนที่ลำน้ำมูล และได้เอาสิ่งของต่าง ๆ มาจำหน่ายด้วย เจ้าพรหมเทวา ฯ จึงจัดแจงต้อนรับและให้ที่พักตามสมควร เมื่อทำแผนที่แล้ว ม. ไซแงจึงเอาแผนที่มาให้เจ้าพรหมเทวา ฯ ๒ แผ่น และแจ้งว่า ต้องการซื้อเสบียงอาหารสำหรับเดินทางต่อไป เจ้าพรหมเทวา ฯ จึงบอกให้ไปเจรจากับเพี้ยพันนาและเพี้ยศรีสุนุน ซึ่งอยู่ที่บ้านอุปฮาด ม. ไซแงจึงแจ้งว่าจะไปบ้านอุปฮาดในวันรุ่งขึ้น

ระหว่างนั้น เจ้าพรหมเทวา ฯ กับอุปฮาดไม่ปรองดองกัน กรมการฝ่ายก็แยกเป็นพวกเป็นเหล่า ครั้นกรมการฝ่ายข้างเจ้าพรหมเทวาได้ทราบว่า ม. ไซแงจะไปที่บ้านอุปฮาดในวันพรุ่งนี้ ก็เห็นเป็นโอกาสที่จะเล่นแกล้งให้สนุกจึงได้เที่ยวพูดให้เข้าหูถึงกรมการฝ่ายอุปฮาดว่า พรุ่งนี้ฝรั่งจะมาจับอุปฮาดส่งไปไซ่ง่อน

ครั้นวันรุ่งขึ้น ตอนเช้า ม. ไซแงก็ไปบ้านอุปฮาด พบท้าวสุริโย และท้าวสุวรรณเสน จึงถามว่า ใครเป็นผู้

ให้ญ่อยู่ในทน ท้าวสุริโยจึงชไปที่ท้าวสุวรรณเสน ทันใด นั้น ม. ไชแงก็ฉุกตังตังเดินโครมคราม ตรงเข้าไปจับมือ ท้าวสุวรรณ เสนสั่นเป็น กริยาคำนับตามธรรมเนียมของเขา ข้างฝ่ายท้าวสุวรรณเสนสำคัญว่าฝรั่งจะจับเอาตนไป ก็ร้องเอะอะแตะสัดมือหลุดออกมาได้ แล้วก็ชก ม. ไชแง ข้างฝ่ายท้าวสุริโยและกรมการซึ่งอยู่ในทนน ก็พร้อมกันเข้ากลุ้มรุมชกฝรั่ง และจับ ม. ไชแงไปจำตรวนไว้

เหตุนี้ เจ้าพรหมเทวา ฯ และอุปฮาด ต่างก็บอกเหตุที่เกิดขึ้นไปยังกรุงเทพ ฯ จึงโปรดเกล้าให้ส่ง ม. ไชแง และกรมการซึ่งเกี่ยวข้องในเรื่องนี้มายังกรุงเทพ ฯ พิจารณาได้ความจริงว่า กรมการมีความผิด โปรดเกล้า ฯ ให้ปรับกรมการเสียเงินทำขวัญให้แก่ ม. ไชแง เป็นเงิน ๒๐๐๐ บาท และให้ลงพระอาญาแก่ผู้ผิดตามสมควร

กำเนิดเมืองกันทรารมย์และเมืองเกษตรวิไสย

ปี พ.ศ. ๒๔๑๕ พระยาสังฆะได้มบอกขอตั้งบ้านดำพุก เป็นเมือง ขอพระมหาดไทยเมืองสังฆะ เป็นเจ้าเมือง

จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ยกบ้านดำพุกขึ้นเป็นเมืองกันทรารมย์ ตั้งให้พระมหาดไทย เป็นพระกันทรานุรักษ์ เจ้าเมืองกันทรารมย์ ขึ้นเมืองสังฆะ

ในปีนั้นเอง มีคราพระราชสีห์ โปรดเกล้า ฯ ไปว่าท้าวเพียตัวเดชเมืองน ครจะไปสมัครขึ้นเมืองโน้นก็ได้ ตามใจไพร่สมัคร ครั้นท้าวเพียตัวเดชข้างพระยารัตนวงศาจะมาสมัครขึ้นกับอุปฮาด ท้าวเพียตัวเดช ทางอุปฮาดจะไปสมัครขึ้นกับพระยารัตนวงศา พระยารัตนวงศา และอุปฮาด ก็หาได้ผ่อนให้เป็นไปตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ไม่ ต่างก็เบียบแก่งแย่งกันอยู่ มีราชการเกิดขึ้นอย่างใดก็หาได้ปรองดองปรึกษากันไม่ อุปฮาดจึงได้มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในกรุงเทพ ฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาขอตั้งบ้าน ดอนเสาโรง เป็นเมือง ขอไปเป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านดอนเสาโรงเป็นเมืองเกษตรวิไสย ตั้งให้ อุปฮาด (เหง้า) เป็นที่พระศรีเกษตราธิไชย เจ้าเมือง แต่แทนที่จะตั้งที่ดอนเสาโรง กลับไปตั้งที่บ้านกู่กะโดน แขวงเมืองสุวรรณภูมิ

ท้าวเพียตัวเดชในท้องที่แขวงเมืองสุวรรณภูมิได้พากันสมัครขึ้นกับเมืองเกษตรวิไสย มีจำนวน ๔๘๐๐ คนเศษ

ศึกฮ่อ และกบฏเขมร

ในปี พ.ศ. ๒๔๑๘ ทัพฮ่อยกมาทางแขวงเมืองเวียงจันทน์ และหนองคาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีตราโปรดเกล้า ฯ ถึงบรรดาหัวเมืองตะวันออกว่า จะโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เป็นแม่ทัพหน้า และให้สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ เป็นแม่ทัพใหญ่ ออกไปปราบปรามพวกฮ่อ ให้หัวเมืองทั้งปวงจัดหาสะเบียงอาหาร ขนยุ้งฉาง และรวบรวมพาหนะเตรียมไว้ ในการปราบฮ่อครั้งนั้นโปรดให้พระยาพิไชย (ดิศ) ยกกองทัพไปตั้งอยู่ ณ เมืองหลวงพระบาง ให้เจ้าพระยาภูธราภัยยกกองทัพไปตั้ง ณ เมืองพิไชย ให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ยกกองทัพไปตั้ง ณ เมืองนครราชสีมา โปรดเกล้า ฯ ให้พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น) ซึ่งไปจัดราชการอยู่ที่เมืองอุบลแล้ว เกณฑ์กำลังคนในหัวเมืองตะวัน

ออก ยกไปก่อน พระยามหาอำมาตย์ได้รับพุ่งปราบปราม
พวกฮ่อพ่ายแพ้ไป

พ.ศ. ๒๔๑๙ พระยามหาอามาตย กลับมาจัดการราช
การอยู่ ณ เมืองร้อยเอ็ด

ในปีนั้น นักองค์วัตถา น้ององค์สมเด็จพระนโรดม
เจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งอยู่ในกรุงเทพ ฯ ได้พร้อมด้วยนักจำ
มารดา และบ่าว ๔ คน ลงเรือหนีไปจากกรุงเทพ ฯ จะไป
ทำศึกกับองค์สมเด็จพระนโรดม พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว ทรงดำริเกรงว่า นักองค์วัตถาจะมาตั้งเกลี้ยกล่อม
ผู้คนตามหัวเมืองตะวันออก ก่อการจลาจลขึ้นกับเมือง
เขมร จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจริญราชไมตรี (ตาด)
และพระยาวิเศษฤาชัย ผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทรา
หลวงศักดิ์เสน่ หลวงเสนีพิทักษ์ กรมมหาดไทย หลวง
สุจริตวินิจฉัย ศาลต่างประเทศ หลวงไชยเดช หลวงศร
สำแดง กรมพระกลาโหม ออกไปตั้งจัดรักษาราชการอยู่ณ
เมืองพระตะบอง และเมืองนครเสียมราฐ ให้มีอำนาจ
บังคับการเด็ดขาด ตลอดถึงนครจำปาศักดิ์ และหัวเมือง
ตะวันออก และโปรดให้มีตราถึงบรรดาหัวเมืองตะวันออก

ห้ามมิให้กรมการเข้าเกลียกถ่อม และส่งอาวุธสะเบียง อาหารให้แก่นักองค์วัตถาเป็นอันขาด

ฉบี่ พ.ศ. ๒๔๒๐ พระยาเจริญราชไมตรี ได้มีบอกส่งตัวพระมโนจำนง ผู้ว่าราชการเมืองมโนไพร มายังกรุงเทพ ฯ โดยหาว่า พระมโนจำนงได้ส่งสะเบียงอาหารให้แก่องค์วัตถา ซึ่งหลบหนีไปพักอยู่ที่บ้านล่าจาก แขวงเมืองมโนไพร พิจารณาได้ความจริง โปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีประชุมปรึกษาพิจารณาโทษตงพระราชอาญา พระมโนจำนง หนึ่งยก ๓๐ ที แต่จำครวนไว้สามเดือน ครบแล้วได้โปรดเกล้า ฯ ให้คงยศบรรดาศักดิ์ กลับออกไปรักษาราชการบ้านเมืองตามเดิม

กำเนิดเมืองพนมไพรแดนมฤค

ในปี พ.ศ. ๒๔๒๐ นั้น ทางเมืองสุวรรณภูมิ พระยารัตนวงศา เจ้าเมืองถึงแก่กรรม ราชวงศ์ คำสิง ผู้น้อง และ หลวงรัตนวงศา (บุญตา) ผู้ถูกเจ้าเมือง ได้เกิดแย่งกันเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ จึงมีพระบรมราชโองการปรึกษาด้วยเจ้าพระยาภูธราภัย สมุหนายก เจ้าพระยา

ฎษราภัย กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ควรจะให้ราช
วงศ์ คำสิง ได้เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ แทนพระยารัตน
วงศา ที่เป็นพิชาย ส่วนหลวงรัตนวงศา (บุญตา) บุตร
พระยารัตนวงศานั้น ควรให้แยกเป็นเจ้าเมืองเสียเมืองหนึ่ง
ต่างหาก

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งราชวงศ์คำสิง
เป็นพระรัตนวงศา เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ และโปรดเกล้า
ให้ตั้งบ้านโป่ง แขวงเมืองสุวรรณภูมิ เป็นเมืองพนมไพร
แดนมฤค ให้หลวงรัตนวงศา (บุญตา) เป็นพระดำรง
ฤทธิไกร เจ้าเมือง

ในระหว่างนี้ มิตราโปรดเกล้า ฯ ให้ส่งพิมพ์รูป
พรรณสัตว์พาหนะไปให้บรรดาหัวเมืองฝ่ายตะวันออก เพื่อ
ได้ซื้อขายให้ปั้น จะได้ทำรูปพรรณพิมพ์กันเป็นหลักฐาน
แต่นั้นมา

กำเนิดเมืองสพังภูผา พยัฆภูมิพิไสย และเสลภูมิ

ปีพ.ศ. ๒๔๒๒ เจ้านครจำปาศักดิ์จึงมีบอกกราบบังคม

ทูลพระกรุณา ขอพระราชทานตั้งบ้านห้วยหินห้วยโกเป็นเมือง ขอพระอุไทยราชา (ทัน) เป็นเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้าให้ขนานนามบ้านห้วยหินห้วยโก เป็นเมืองสพังภูผา ให้พระอุไทยราชา เป็นพระราชฤทธิบรรักษ์เจ้าเมือง ขนครองนครจำปาศักดิ์

ฝ่ายเมืองสุวรรณภูมิ พระรัตนวงศาเจ้าเมือง และกรมการได้มบอก ขอตั้งบ้านเมืองเสอเป็นเมือง ขอท้าวขัตยะบดรพระรัตนวงศาเป็นเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านเมืองเสอเป็นเมืองพยัฆภูมิพิไสย ขนเมืองสุวรรณภูมิ และแต่งตั้งให้ท้าวขัตยะ เป็นพระศรีสุวรรณวงศาเจ้าเมือง

พระศรีสุวรรณวงศา เห็นว่า บ้านนาข่า แขวงเมืองสุวรรณภูมิ เป็นทำเลพืชผลดี จึงขอไปตั้งเมืองพยัฆภูมิพิไสย ที่บ้านนาข่า แทนที่จะตั้งที่บ้านเมืองเสอ

อนึ่ง หลวงจุมพลภักดี นายกอง บุตรพระประทุมอยู่บ้านบึงโดน เมืองยะโสธร ซึ่งพระสุนทรราชวงศา (เหม็น) เจ้าเมืองยะโสธร ผู้ถึงแก่กรรมไปแล้วได้ตั้งให้เป็นกรมการเมืองยะโสธรนั้น จะขอทำส่วยผลเร่ว แยกขน

กรุงเทพ ฯ ฝ่ายพระสุนทรราชวงศา (สุพรหม) เจ้าเมืองยะโสธรคนใหม่ ไม่ยอมตามหลวงจมพล หลวงจมพลมีความขุ่นเคือง จึงเอาบัญชีรายชื่อตัวเลข ไปสมัครขุนพระราชฎรบริหาร เจ้าเมืองกมลาไศรย ฯ จึงได้มีบอกขอตั้งบ้านบึงโดน เป็นเมือง ขอตั้งหลวงจุมพลภักดิ์เป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านบึงโดนเป็นเมืองเสดภูมินิคม ให้หลวงจุมพลภักดิ์ เป็นพระนิคมบริรักษ์เจ้าเมือง ขุนเมืองกมลาศัย

กำเนิดเมืองวารินชำราบ และธวัชบุรี

ปีพ.ศ. ๒๔๒๓ เจ้านครจำปาศักดิ์ พร้อมด้วยเจ้านายแสนท้าวพระยา คุมช้างเผือก ซึ่งคล้องได้แขวงเมืองกุสุมาลย์มณฑลและต้นไม้เงินทอง เครื่องราชบรรณาการและเงินส่วยมาถวาย ณ กรุงเทพ ฯ ช้างนี้เป็นช้างเผือกเอกโปรดเกล้า ฯ ให้มีการสมโภช พระราชทานนามช้างว่าพระเสวตสกลวโรภาศ และโปรดให้ตั้งนายนุ่มเป็นขุนเสวตคชสาร ตั้งนายสีดา ควาน เป็นหมื่นประสานคชประสบพระราชทานเงินตราและเสื้อผ้าโดยสมควร

แล้วเจ้านครจำปาศักดิ์ได้ ให้กราบบังคมทูลพระกรุณา ขอตั้งหลวงชำนาญไพสณฑ์ (แดง) บุตรพระเทพวงศา(ก่ำ) เจ้าเมืองเชมราษฎร์ ซึ่งสมัครมาขึ้นเจ้านครจำปาศักดินั้น เป็นเจ้าเมือง ขอตั้งบ้านนากอนจอ เป็นเมือง

จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งหลวงชำนาญไพสณฑ์ เป็น พระกำจรจตุรงค์เจ้าเมือง ตั้งบ้านนากอนจอ เป็นเมือง ขนานนามว่า วารินชำราบ ขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์

ฝ่ายทางเมืองร้อยเอ็ด พระขัตติยวงศา (เสือ) เจ้าเมือง พร้อมด้วย ท้าวเพีย กรมการ ได้มีใบบอกขอตั้งราชบุตร (จักร) เป็นอุปฮาด ขอท้าวสุริย (เภา) บุตรท้าวสุริยวงศ์ เป็นราชวงศ์ ขอท้าวเครือ บุตรพระขัตติยวงศา (เสือ) เป็น ราชบุตรเมืองร้อยเอ็ด กับบอกขอตั้งบ้านท่าเสาธง ริมลำน้ำ พาชี แขวงเมืองร้อยเอ็ดเป็นเมือง ขอท้าวโพธิราชเป็น เจ้าเมือง

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านเสาธง เป็นเมืองชัยบุรี ตั้งท้าวโพธิราช เป็นพระจำนงไชยชัย เจ้าเมือง

กำเนิดเมืองชุมพลบุรี และจตุรพักตรพิมาน

ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๒๕ คนทางเมืองสุรินทร์ได้อพยพครอบครัวกันมาก ข้ามไปตั้งอยู่ฟากลำน้ำมูลข้างเหนือมีบ้านพักค่ายเป็นต้น (ซึ่งเมืองสุวรรณภูมิได้ร้องว่าเป็นแขวงของเมืองสุวรรณภูมินั้น) ครั้นแล้วพระยาสุรินทร์ได้มีบอกขอตั้งบ้านทัพค่ายเป็นเมือง ขอพระวิเศษราชา (ทองอิน) เป็นเจ้าเมือง และขอท้าวปรางบุตร เป็นพระสุรพินทนิคมารักษ์ เจ้าเมืองสุรพินทนิคม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านทัพค่ายเป็นเมืองชุมพลบุรี ให้พระวิเศษราชา (ทองอิน) เป็นพระฤทธิรณยุทธ เจ้าเมือง พระราชทานถาดหมาก คนโทเงินสำรับหนึ่ง สัปทนแพรดิ้นแดงหนึ่ง เสื่อเข้มขาบรวขอหนึ่ง แพรขาวห่มเพลาะหนึ่ง แพรสีทับทิมดิบลบหนึ่ง ผ้าม่วงจีนผืนหนึ่ง และโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งท้าวปราง เป็นพระสุรพินทนิคมานุรักษ์ เจ้าเมืองสุรพินทนิคม ตามพระยาสุรินทร์ขอ

พระรัตนวงศา (คำสิง) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ มีบอกขอตั้งบ้านเมืองหงษ์เป็น เมือง ขอหลวงพรหมพิทักษ์ (พรหม)

ผู้ช่วย เป็นเจ้าเมือง และขอพระศรีวรราช ผู้น้องเป็น
อุปฮาดเมืองสุวรรณภูมิ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
ให้ยกบ้านเมืองหงษ์ เป็นเมืองจตรพักตรพิมาน ให้หลวง
พรหมพิทักษ์ (พรหม) เป็นพระธาดาอำนวยเดช เจ้าเมือง
ขันเมืองสุวรรณภูมิ พระธาดาอำนวยเดช ได้อพยพ
ท่วาการเมืองไปตั้งที่บ้านเปลือยหัวช้าง หาได้ไปตั้งที่บ้าน
เมืองหงษ์ตามกระแสตราโปรดเกล้าไม่

กำเนิดเมืองวาปีปทม และโกสมพิสัย

ฝ่ายทางเมืองมหาสารคาม พระเจริญราชเดช เจ้า
เมืองมีบอกขอตั้งบ้านนาเดาเป็นเมือง ขอท้าวสุริยวงศ์เป็น
เจ้าเมือง

ขอท้าวมหาพรหม บุตรพระขัติยวงศา เจ้าเมือง
ร้อยเอ็ดเป็นอุปฮาด ขอเพียพละครบุตรเพียราชโยธา
เมืองร้อยเอ็ดเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวสุริยวงษานำใบบอกลง
มาเผ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพ ฯ จึงทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้ท้าวสุริ-
วงษ์ เป็นพระพิทักษ์นราการ เจ้าเมือง ยกบ้านนาเดาเป็น

เมืองวาปีประทุม ขึ้นเมืองมหาสารคาม และส่วนตำแหน่ง
อุปฮาด ราชวงศ์นั้นก็ได้ โปรดเกล้า ฯ ให้มีตราพระราชสีห์
ตั้งตามพระเจริญราชเดชขอ. พระพิทักษ์นรากร อุปฮาด
ราชวงศ์ได้กราบบังคมลากลับไปถึงบ้านสำโรง แขวงเมือง
พุทไธสง พระพิทักษ์นรากร ป่วยถึงแก่กรรมระหว่างเดิน
ทาง เหลืออยู่แต่อุปฮาด ราชวงศ์กลับไปถึงบ้านได้ ๕ เดือน
ราชวงศ์กถึงแก่กรรมลงอีก ยังเหลือแต่อุปฮาด จึงอพยพ
ครอบครัวไปอยู่บ้านนาเลา เห็นว่าที่บ้านนาเลาเป็นที่กันดาร
ด้วยเสบียงอาหาร จึงได้พาครอบครัวอพยพมาตั้งอยู่ที่บ้าน
หนองแสง เป็นที่ว่าการ เมืองวาปีประทุม ต่อมา

และในปีนั้น พระเจริญราชเดช เจ้าเมืองมหาสารคาม
ได้ขอตั้งบ้านวังทาหอชวาง เป็นเมืองขึ้นอีกเมืองหนึ่ง ขอ
ท้าวสุริโย บุตรท้าวโพธิราช หลานพระขัติยวงศาเมืองร้อย
เอ็ด เป็นเจ้าเมือง ขอท้าวเชียงน้องพระเจริญราชเดช เป็น
อัคฮาด ขอท้าวราชามาตย์ บุตรเวียงแก หลานพระเจริญ
เป็นอัควงศ์ ขอท้าวสายทอง บุตรท้าวสุทธิสาร เมือง
ร้อยเอ็ดเป็นอัคบุตร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้

ยกบ้านวังทาหอชวาง เป็นเมืองโกสุมพิไสย ให้ท้าวสุริโย
เป็นพระสุนทรพิพิธ เจ้าเมือง ขึ้นเมืองมหาสารคาม ส่วน
ตำแหน่งอื่นๆ ก็ได้โปรดให้มีตราพระราชสีห์ตั้งตามที่
พระเจริญราชเดชขอ

ที่เรียกว่า บ้านวังทาหอชวาง นั้น มีตำนานมาว่า
เดิมทีนั้นเรียกกันว่า ดงวังทา มาก่อน ภายหลังมีพราน
๒ คน มาพักนอนทำเลบ้านร้างแห่งหนึ่ง ซึ่งอยู่ในดงวังทา
นั้น หลับไป พรานคนหนึ่งนึกว่า เห็นผู้เฒ่าคนหนึ่งถือ
ตระบองแก้ว เข้ามาพูดขู่สำทับหยาบช้ากับนายพรานคน
นั้นโดยอาการต่างๆ จนกระทั่งพรานคนนั้นตกใจตื่นขึ้น
พรานคนนั้นเห็นว่าที่นั่นมีเทพารักษ์แรง จึงได้สร้างเป็น
หอเทพารักษ์หลังหนึ่ง แต่หอนั้นชวางตะวัน เพราะ
ฉะนั้นคนทั้งปวงจึงได้เรียกที่นั่นว่า ดงวังทาหอชวาง
ภายหลังคนเมืองร้อยเอ็ดและมหาสารคาม ได้อพยพครอบ
ครัวไปตั้งเป็นภูมิลำเนาในที่นั่นมากขึ้น จึงได้เรียกกันว่า
บ้านวังทาหอชวางแต่นั้นมา

ฤๅปี พ.ศ. ๒๔๒๗ ฝรั่งเศสได้ประเทศเขมรอยู่ใน
ความปกครองแล้ว นักองค์วัดถามหนังสือถึงเมืองนครจำ-

ปาศักดิ์ เมืองสีทันดร เมืองแสนปาง เมืองเชียงแตง เมืองเชลำเภา เมืองมโนไพรว่า นักองค์วัดถาจะยกกองทัพไปรบกับฝรั่งเศสในเดือนยี่นี้ ถ้าครอบครัวของนักองค์วัดถา ซึ่งตั้งอยู่ ณ บ้านเสียมโบกเป็นอันตรายประการใด นักองค์วัดถาจะเอาโทษแก่เจ้าเมืองกรมการ เสมอเป็นกบฏต่อกรุงเทพ ฯ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้มีท้องตราไปยังหัวเมืองฝ่ายตะวันออกว่า ซึ่งนักองค์วัดถามีหนังสือมายังเมืองในพระราชอาณาเขต โดยแอบอ้างอำนาจกรุงเทพ ฯ ดังนี้กประสงค์จะให้เจ้าเมืองกรมการ มีความยำเกรงเชื่อถ้อยฟังคำนักองค์วัดถา ดูเป็นว่านักองค์วัดถา หาได้มีความผิดต่อกรุงเทพ ฯ ไม่ และเจ้าเมืองกรมการจะได้ไม่จับกุมทำอันตราย แก่นักองค์วัดถาตามที่ได้มีตราสั่งมาแต่ก่อน และทั้งเพื่อจะได้เกลี้ยกล่อมคนได้ง่าย เพราะฉะนั้นอย่าให้เจ้าเมืองกรมการคนใดเชื่อฟังเป็นอันขาด ถ้าผู้ใดมิฟังจะเอาโทษ

ระหว่างบัน องแดงบิง องเถือเวียน องเผาะ ขุนนางญวนคุมกำลัง และครอบครัวประมาณคนร้อยเศษเข้ามาตั้งปลูกที่พักแลยุ้งฉางอยู่ ณ ด่านดงเหลา และเมือง

พิน พระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) แต่ยังเป็นหลวงภักดีณรงค์ ข้าหลวงเมืองอุบลได้แต่งให้ท้าวไชยวงษ์ ไปทักถามขุนนางญวนเหล่านั้น แจ้งว่า จะมาตั้งด่านดงเหลาเป็นเมืองพิน และเอาเมืองพินเป็นด่านดงเหลา และว่าจะเข้ามาเผ้าทูลละอองธุลพระบาท ณกรุงเทพฯ หลวงภักดีณรงค์ได้มบอกแจ้งเหตุทงนมายังกรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้มท้องตราแจ้งไปยังหลวงภักดีณรงค์ ข้าหลวงเมืองอุบล และพระยามหาอำมาตย์ ข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ว่า ตามเหตุนั้นดูไม่สมต้นสมปลาย เกรงว่าจะเป็นด้วยพูดไม่เข้าใจภาษากัน ให้พระยามหาอำมาตย์แลหลวงภักดีณรงค์ปรึกษาหารือกันจัดการ เพื่ออย่าให้เป็นที่บาดหมางต่อต่างประเทศได้ ต่อไป

ครานั้น มีผู้ร้ายฆ่ามองสิเออ บาทหลวงฝรั่งเศสตายที่เมืองสมบุก ในเขตเขมรในบำรุงฝรั่งเศส กงสุลฝรั่งเศสได้ขอให้รัฐบาลสยามช่วยสืบสวนจับผู้ร้าย ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีตราถึงหัวเมืองตะวันออก ให้สืบสวนจับผู้ร้ายรายนี้โดยแข็งแรง และทั้งให้กำชับมิให้ เจ้าเมือง กรมการ ส่ง

เสบียงอาหารกรสุนรินดำ และเข้าเป็นพวกนักองค์วัตถา อันจะพาให้เป็นทิบาดหมางต่อทางพระราชไมตรีด้วย มีสารตราห้ามมิให้คนทั้งปวงเล่นการพนัน นอกจากวันนักขัตฤกษ์

๒๕ บ้านราษฎร ดาว ข่า บ้านสะดำ แขวงเมืองแสนปางได้พบบ่อทองคำ ที่ตำบลภูโงก ริมห้วย เซซาน แขวงเมืองแสนปาง ร่อนได้ทองคำก้อนใหญ่หนัก ๔๐ บาท ๕๐ บาท กับทองทรายหนักประมาณสามชั่งเศษ พระยามหาอำมาตย์ได้มบอกมายังกรุงเทพฯ โปรดให้เก็บภาคหลวงเป็นภาษ์ พระยามหาอำมาตย์จึงได้มตราจุดราชส์ห์ ตั้งท้าวไชยราช ว่าที่อุปฮาดเมืองแสนปาง เป็นเจ้าภาษ์มาแต่บัระกา พ.ศ. ๒๔๒๙ เป็นต้นไป

หลวงภักดีณรงค์ (ทัด) ได้มบอกมายังกรุงเทพฯ ว่าแต่ก่อน พวกดาวจับข่ามาซื้อขายเป็นทาษ และผสมใช้เป็นทาษจนตลอดถูกหลานเหลน หลวงภักดีณรงค์ได้ตัดสินชั้นหลานและเหลนทาษให้เป็นพลเมือง เสียส่วยตามธรรมเนียมบ้านเมือง จึงมีตราโปรดเกล้าฯ ไปยังบรรดาหัวเมืองตะวันออก ห้ามมิให้จับข่ามาซื้อขายแลกเปลี่ยน

และใช้สอยการงานต่าง ๆ แต่ส่วนข่าที่ผู้ใดได้ชอหามา จากผู้ใดแต่ก่อนนั้น ก็คงให้อยู่กับเจ้าหม่มดนายไป เพราะจะให้ข่าทาษเดิมนั้นพ้นค่าตัวไป ก็จะเป็นเหตุเดือดร้อนแก่มูลนายที่ได้เสียเงินซื้อไว้ แลกเปลี่ยนมาแต่ก่อนนั้น

เริ่มการโทรเลข

พ.ศ. ๒๔๒๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้ตัดทางโทรเลข แต่นครจำปาศักดิ์ไป เมืองชุขันธ์ แต่เมืองชุขันธ์ไปต่อกับเมืองเสียมราฐ พระยามหาอำมาตย์ ข้าหลวง ซึ่งกำลังประจำอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ จึงได้แต่งให้หลวงเสนีพิทักษ์ หลวงเทเพนทร์ หลวงโจมพินาศ หลวงนคร มาเป็นข้าหลวง เกณฑ์คนเมืองชุขันธ์ เมืองสังฆะ ตรวจตัดทางโทรเลขอย่างเมืองชุขันธ์ อภัยพร และมโนไพร และทั้งได้ให้หลวงพิไชยชาญยุทธ ไปเป็นข้าหลวงประจำอยู่เมืองมโนไพรด้วย หลวงภักดีณรงค์ (ทัด) ได้ไปตั้งด่านที่บ้านจะรับ และบ้านแสพวก แขวงเมืองเชียงแตน และด่านบ้านคันกะโงก บ้านกรูด บ้านดองกำเบ็ด แขวงเมืองเชลำเภา

และได้โปรดให้มีท้องตรา ให้ผู้ว่าราชการ และกรมการหัวเมืองทั้งปวงพึงบังคับบัญชา อธิบดีกรมไปรษณีย์โทรเลขในส่วนราชการไปรษณีย์โทรเลข และมิบอกในส่วนราชการที่เกี่ยวกับไปรษณีย์โทรเลข ตรงยังอธิบดีกรมไปรษณีย์โทรเลขได้

โปรดเกล้า ฯ ให้หัวเมืองหน้าด่าน ซึ่งขนกับเมืองอุบล และเมืองเขมราษฎร์ เก็บภาษีร้อยชัก ๓ ภาษีเบ็ดเสร็จสินค้าเข้าออก ถึง ๓ เดือน ให้งบบัญชีส่งครั้งหนึ่ง และโปรดให้ค่าสินถดแก่ผู้เก็บท่าภาษีนั้นด้วย

ในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ นี้ เจ้ายุติธรรมธร เจ้านครจำปาศักดิ์ ได้นำช้างพลายสำคัญตัวที่ ๓ ซึ่งชอจากข่าปะดงรู ลงมาถวาย ณ กรุงเทพ ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีการสมโภชขึ้นระวางพระราชทานนามว่า พระเสวตรุจิราภาพรรณ

เจ้านครจำปาศักดิ์ได้มีใบบอกขอหลวงนรา (คำผุย) ผู้ช่วยเมืองเซลำเภา บุตรพระณรงค์ภักดี (อิน) เจ้าเมืองเซลำเภา เป็นพระยาภักดีศรีสิทธิสงครามเจ้าเมืองเซลำเภา

โปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนเมืองเชลำเภา เป็นเมือง ธารา บริวัตร ขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์

ปีนั้น โปรดเกล้า ฯ มีตราถึง หัวเมืองตะวันออก ว่า ห้ามมิให้ทำหนังสือเดินทาง ให้แก่พ่อค้าที่ต้อนไล่สัตว์พาหนะไปขาย โดยไม่มีพิมพ์รูปพรรณสำหรับสัตว์พาหนะ

ในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ นั้น พวกฮ่อได้ยกเป็นกระบวนทัพมาเที่ยวตีปล้นสะดมบ้านเมือง ในพระราชอาณาเขตทางแขวงเมืองหนองคาย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม แต่ยังพระยศเป็นกรมหมื่น พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน ยกขึ้นไปตั้งระงับปราบปรามอยู่ ณ เมืองหนองคาย และได้โปรดเกล้า ฯ ให้หัวเมืองตะวันออกบางเมือง เกณฑ์กำลังและพาหนะไปเข้าสมทบกองทัพที่ตั้งอยู่ ณ หนองคาย

พ.ศ. ๒๔๓๒ ได้มีประกาศโปรดเกล้า ฯ ให้ใช้วันตามทางสุริยคติกาล.

พ.ศ. ๒๔๓๕ มีสารตราโปรดเกล้า ฯ ให้บันหน้าที่ข้าหลวงเป็น ๔ กอง คือ

— ข้าหลวงนครจำปาศักดิ์ ได้บังคับราชการและชำระตัดสินความอุทธรณ์ เร่งรัดเงินส่วยเมืองต่าง ๆ คือ เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองสุทันดร เมืองอัตบือ เมืองสาลวัน เมืองคำทองใหญ่ เมืองสุรินทร์ เมืองสังฆะ เมืองขุขันธ์ เมืองเดชอุดม.

รวมเมืองใหญ่ ๑๑ เมือง และมีเมืองขึ้น ๒๑ ให้เรียกว่า หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก.

— ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี บังคับเมืองต่าง ๆ คือ เมืองอุบล เมืองกาฬสินธุ์ เมืองสุวรรณภูมิ เมืองมหาสารคาม เมืองร้อยเอ็ด เมืองภูแล่นช้าง เมืองกมลาศัย เมืองยะโสธร เมืองเขมราษฎร์ เมืองสองคอนดอนดง เมืองนอง เมืองศรีสระเกษ

รวมเมืองใหญ่ ๑๒ เมือง มีเมืองเล็ก ๒๙ ให้เรียกว่าหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ.

— ข้าหลวงเมืองหนองคาย บังคับเมืองต่าง ๆ เหล่านี้คือ เมืองหนองคาย เมืองเชียงขวาง เมืองบริคันธนิคม เมืองโพนพิไสย เมืองไชยบุรี เมืองท่าอุเทน เมืองนครพนม เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหาร เมืองกมุทาไสย

เมืองบุรีรัมย์ เมืองหนองหาร เมืองชอนแก่น เมืองคำเกิด เมืองคำมวน เมืองหล่มศักดิ์

รวมเมืองใหญ่ ๑๖ เมือง มีเมืองขน ๓๖ เรียกว่าเมืองลาวฝ่ายเหนือ.

— ข้าหลวงเมืองนครราชสีมา บังคับเมืองนครราชสีมา เมืองชนบท เมืองภูเขียว

รวมเมืองใหญ่ ๓ เมือง เมืองขน ๑๒ ให้เรียกว่าหัวเมืองลาวกลาง.

โปรดเกล้า ฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ข้าหลวงใหญ่ซึ่งอยู่ ณ นครจำปาศักดิ์ มีอำนาจบังคับว่ากล่าวข้าหลวงหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ฝ่ายเหนือ และลาวกลางได้ตามควรแก่ราชการ และโปรดเกล้า ฯ พระราชทานตราประจำชาติสำหรับตำแหน่งข้าหลวงทั้ง ๔ กอง เป็นรูปอาร์มแผ่นดิน ใช้ประทับเป็นสำคัญในหนังสือราชการด้วย.

ปี พ.ศ. ๒๔๓๔ นั้นเอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภว่า กรุงสยามได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี กับนานาประเทศมาช้านาน บ้านเมือง

ก็เดนขึ้นสู่ความเจริญเป็นอันดับ และบัดนี้ฝรั่งเศสปราบปรามได้เมือง เขมร และญวน ตังเกี๋ย อยู่ในอำนาจฝรั่งเศส ได้จัดการทะนุบำรุง เขตแดนใกล้ชิดติดต่อกับชายพระราชอาณาเขต ตั้งแต่ทิศใต้ไปทิศตะวันออก จนโอบถึงทิศเหนือ และฝ่ายอังกฤษก็ได้จัดการเขตแดนพม่าติดต่อเข้ามากับเขตแดนสยามทางฝ่ายทิศใต้ และทิศตะวันตกโอบถึงยางแดง เงยว เชิน เชียงตุง เขตแขวงทั้ง ๓ พระนครนี้ ยังไม่ได้ตัดสินแบ่งปันให้เป็นที่ตกลงกัน ผู้คนเขมร ข่า ป่าดง ญวน ลาว เงยว ซึ่งเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพมหานคร อันตั้งคฤหสถานอยู่ตามปลายพระราชอาณาเขต ก็สับสนปะปนกัน กับคนที่อยู่นอกพระราชอาณาเขต อันรัฐบาลฝรั่งเศสและอังกฤษได้จัดการทนุบำรุงอยู่นั้น จำเป็นที่รัฐบาลสยาม กับฝรั่งเศส อังกฤษจะต้องปรึกษาหารือแบ่งปันเขตแขวงบ้านเมือง ให้เป็นที่ตกลงกัน แต่หัวเมืองในพระราชอาณาเขต ที่ได้แบ่งปันไว้โดยกำหนดแต่ก่อนนั้น ยังหาสมควรแก่กาลสมัยไม่ ควรจะจัดข้าหลวงที่ทรงคุณวุฒิปรีชาสามารถ ออกไปประจำรักษาพระราชอาณาเขต ซึ่งติดต่อกับหัวเมืองต่าง

ประเทศ เพื่อจะได้ปรึกษากัน ด้วยเรื่องผู้คนเขตแขวง
แจ้งยังรัฐบาลทั้งสองฝ่าย ได้จัดราชการบ้านเมืองให้เป็นที่
เรียบร้อย เพื่อรักษาทางพระราชไมตรี ให้มีความเจริญ
ยิ่งขึ้น และจะได้รักษาด่านทางปราบปรามโจรผู้ร้าย ให้
ราษฎรไพร่บ้านพลเมืองได้ทำมาหาเลี้ยงชีพเป็นความสะดวก
จะได้เป็นความสุขสมบูรณ์ แก่ผู้คนภายนอก ในพระราช
อาณาเขต อันจะได้ไปมาค้าขายได้ โดยสำเร็จสะดวก
สืบไป.

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยา
เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่ พร้อม
ด้วยข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน ออกไปตั้งรักษาอยู่ ณ
เมืองนครจำปาศักดิ์ กองหนึ่ง ให้เรียกว่า ข้าหลวง
หัวเมืองลาวกาว.

ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม
เป็นข้าหลวงใหญ่ พร้อมด้วย ข้าราชการทหาร พลเรือน
ตั้งอยู่ ณ เมืองหนองคาย กองหนึ่ง ให้เรียกว่า ข้าหลวง
หัวเมืองลาวพวน.

ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์

เป็นข้าหลวงใหญ่ พร้อมด้วยข้าราชการทหารพลเรือน
ดังอย่ ณ เมืองหลวงพระบาง กองหนึ่ง ให้เรียกว่า ข้า
หลวงหัวเมืองลาวพุงขาว (แต่กองนี้ ภายหลังเปลี่ยนมา
ประจำเมือง นครราชสีมา หาได้ไปเมืองหลวงพระบางไม่)

และให้คงมีข้าหลวงประจำอยู่ ณ เมืองเชียงใหม่
ตามเดิม กองหนึ่ง ให้เรียกว่า ข้าหลวงหัวเมืองลาวเฉียง
ให้ นครจำปาศักดิ์ เมืองเชียงแตน เมืองแสนปาง
เมืองสีทันดร เมืองสาลวัน เมืองอัตปือ
เมืองคำทองใหญ่ เมืองคุรินทร์ เมืองสังฆะ
เมืองขุขันธ์ เมืองเดชอุดม เมืองศรีสระเกษ
เมืองอุบล เมืองยะโสธร เมืองเขมราษฎร์
เมืองกมลาศัย เมืองกาฬสินธุ์ เมืองภูแล่นช้าง
เมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด เมืองมหาสารคาม
เมืองใหญ่ ๒๑ เมือง เมืองขน ๔๓ เมือง อยู่ใน
บังคับบัญชาข้าหลวงเมืองลาวกาว.

ให้ เมืองหนองคาย เมืองเชียงขวาง เมืองบริคัณหนิคม
เมืองโพนพิไสย เมืองนครพนม เมืองท่าอุเทน
เมืองไชยบุรี เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหาร

เมืองขอนแก่น เมืองหล่มศักดิ์
เมืองใหญ่ ๑๓ เมือง เมืองขัน ๓๖ อยู่ในบังคับ
บัญชา ข้าหลวงหัวเมืองลาวพวน

ให้หัวเมืองหลวงพระบางราชธานี พวกสิบสองปันนา ๑ สิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้า หัวพันทั้งหก และหัวเมืองขัน อยู่ในบังคับบัญชาข้าหลวงหัวเมืองลาวพุงขาว

ให้เมืองนครเชียงใหม่ นครลำปาง นครลำพูน เมืองน่าน เมืองแพร่ เมืองเถิน และเมืองขัน อยู่ในบังคับบัญชา ข้าหลวงเมืองลาวเฉียง.

ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวพุงขาวนั้น หาได้เสด็จไปประทับที่เมืองนครหลวงพระบางไม่ คงมีแต่พระยาฤทธิรงค์รณเฉท (ศุข) เป็นข้าหลวงประจำนครอยู่ตามเดิม โดยได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงใหญ่ คงชำระพิจารณาโจรผู้ร้ายหัวเมือง ทั่วพระราชอาณาจักร ตั้งอยู่ณ เมืองนครราชสีมา

โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม) เป็นแม่กองตรวจจับโจรผู้ร้าย ส่งถวายพระเจ้าน้องยาเธอ

กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ชำระตัดสิน

วันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ พระยาภักดีณรงค์ข้าหลวงได้เปิดโรงเรียนอุบลวาสิกสถาน สอนหนังสือไทย ณ เมืองอุบล เป็นครั้งแรก

วันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ การสายโทรเลขเสร็จแล้วได้เสด็จไปทรงเปิดออฟพีศโทรเลข ระหว่างนครจำปาศักดิ์กับกรุงเทพฯ ใช้การกันได้ตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นไป

มาถึงตอนนี้นับว่าเราได้ทราบเรื่องราวของภาคอิสาณตามพงศาวดารอิสาณ ของหม่อมอมรวงศ์ วิจิตร ตั้งแต่ต้นจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งนับว่าเป็นสมัยใหม่แล้ว ขอให้สังเกตว่า ในช่วระยะเวลาเกือบ ๒๐๐ ปี นับแต่พระครูโพนเสม็ดได้นำชาวศรีสัตนาคนหุตเข้ามายังนครจำปาศักดิ์นั้น ไทยลานช้างหรือไทยอิสาณได้แตกกิ่งก้านสาขาออกสร้างบ้านสร้างเมืองขึ้นได้อย่างกว้างขวางมากมาย ดังได้กล่าวมา ซึ่งเป็นวัฒนธรรมอันดีเยี่ยม สืบเนื่องจากขุนปุลม ผู้เป็นต้นตระกูลของไทยในภาคนี้

อย่างไรก็ดี ยังมีอีกหลายจังหวัดที่มิได้กล่าวในพง-

ศาวดารอีสาณ ทั้งนี้อาจจะเป็นด้วยเมืองหรือจังหวัดนั้น ๆ ในสมัยนั้นยังไม่มีความสำคัญ หรือยังไม่ได้สร้างขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ฉะนั้น ณ ที่นี้จะได้ยกมาเล่า เท่าที่สามารถจะสืบสาวเรื่องราวมาได้

กำเนิดจังหวัดนครราชสีมา

นครราชสีมาเป็นเมืองเก่า ที่สร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา แผนดินสมเดจพระนารายณมหาราช ผู้ออกแบบการสร้างนี้ เป็นชาวฝรั่งเศส ได้สร้างเป็นเมืองชนิดมีป้อมปราการ มีคูล้อมรอบ ยาวประมาณ ๑๗๐๐ เมตร กว้างประมาณ ๑๐๐๐ เมตร ประตูเมืองมี ๔ ประตู คือประตูด้านเหนือเรียกว่าประตูพลแสน ประตูด้านตะวันออกเรียกว่า ประตูพลล้าน ทางด้านใต้เรียกว่าประตูชัยณรงค์ ด้านตะวันตกเรียกว่าประตูชมพล ด้านตะวันออก ข้างนอกเมืองมีบึงใหญ่แห่งหนึ่ง เรียกว่าหัวทะเล เป็นที่ขังน้ำได้ตลอดปีในสมัยนั้น

ในชั้นเดิม เมืองนครราชสีมา เป็นหัวเมืองชั้นโท ต่อมา ราว ๆ รัชกาลที่ ๑ จึงได้ตั้งขึ้นเป็นหัวเมืองเอก

พราะเป็นเมืองสำคัญ สำหรับการปกครองหัวเมืองทางภาค
ตะวันออก เป็นเมืองใหญ่อยู่ต้นทางที่จะไปมาระหว่าง
หัวเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับหัวเมืองต่าง ๆ ในลุ่ม
แม่น้ำโขง

ที่ได้ชื่อว่า นครราชสีมา นั้นได้จากการรวมชื่อเมือง
เก่าสมัยขอม ๒ เมืองเข้าด้วยกัน คือ เมืองโคราช ซึ่งตั้ง
อยู่บนฝั่งเหนือลำตะคอง เมืองหนึ่ง (เดี๋ยวนี้ร้าง) อีกเมือง
หนึ่งคือเมืองเสมา ซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งใต้ลำตะคอง (เดี๋ยวนี้ร้าง)
เมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดให้ย้ายไปสร้างเมือง
ใหม่ จึงเอาชื่อเมืองเก่าทั้งสองนั้นผสมกันเข้า เรียกว่า
นครราชสีมา (โคราช + เสมา)

นครราชสีมา เป็นเมืองด่านสำคัญมาแต่โบราณ เป็น
หัวเมืองเอก ทหารเมืองมาก ฉะนั้นจึงได้มีผู้คิดการตั้ง
ตนเป็นอิสระหลายคราว ดังที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ เช่น
ในสมัยพระเพทราชา หลังจากที่สมเด็จพระนารายณ์เสด็จ
สวรรคตแล้ว พระยายมราช (สัง) ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์
มหาราชโปรดให้ไปครองเมืองนครราชสีมา ได้ตั้งแข็ง

เมืองชนในพ.ศ. ๒๒๒๗ ทัพกรุงออกไปปราบทำการขบเคี่ยว
กันอยู่ ๒ ปีเศษ จึงปราบได้ อีกคราวหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๕
ได้เกิดกบฏบุญกว้าง ผู้ซึ่งสำแดงตนเป็นผู้มีวิชาอาคม มี
คนเกรงกลัวยำเกรง และยอมเข้าเป็นสมัครพรรคพวกมาก
เป็นการยากที่จะปราบปราม ณะนั้น ทางการจึงส่งเอาตัว
มาถึงเพชบุรี เอากำลังมาเข้าทุ่มเท ในที่สุดก็ปราบได้
อีกคราวหนึ่งก็เมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ใน พ.ศ.
๒๓๑๐ กรมหมื่นเทพพิพิธได้ไปตั้งเป็นอิสระอยู่ก็หนีไป
เมืองพิมาย ปกครองมาตลอดถึงนครราชสีมา พระเจ้า
กรุงธนบุรียกทัพไปปราบได้ ใน พ.ศ. ๒๓๑๑ และมาในสมัย
กรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๓ ก็มีเหตุการณ์สำคัญเกิด
ขึ้นอีก คือเมืองเวียงจันทน์ เป็นกบฏ ยกกองทัพเข้ามาถึง
เมืองสระบุรี กองทัพเวียงจันทน์ได้กวาดต้อนครัวเมือง
นครราชสีมาไป ในครั้งนั้นมีวีรสตรีผู้หนึ่ง คือ คุณหญิงโม้
ภรรยาพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา ได้คิดอุบายต่อสู้ข่ม
พวกกองทัพเวียงจันทน์ที่ควบคุมนั้น เมื่อปราบกบฏเวียง
จันทน์แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยก
ย่อง ตั้งคุณหญิงโม้เป็นท้าวสุรนารี ชาวนครราชสีมาได้

สร้างถนนสายรถไฟสายเหนือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ จึงปรากฏอยู่จนปัจจุบันนี้

กำเนิดเมืองอุดรธานี

อุดรธานี เป็นเมืองตั้งขึ้นใหม่ ไม่ปรากฏเรื่องราวในประวัติศาสตร์ ดังเดิมสันนิษฐานว่าเป็นบ้านร้างตั้งอยู่ริมหนองน้ำใหญ่ เรียกว่า หนองนาเกลือ หรือที่เรียกว่าหนองประจักษ์เดียวนี้ เรียกบ้านนั้นว่าบ้านหมากแข้ง โดยเหตุที่มีต้นหมากแข้ง (มะเขือพวง) ใหญ่ต้นหนึ่ง วัดผ่าศูนย์กลางได้ประมาณ ๔๐ เซนติเมตร

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) รัฐบาลไทยได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี กับรัฐบาลฝรั่งเศส กำหนดเขตปลอดทหาร ภายใน ๒๕ ก.ม. จากเส้นเขตแดน

เวลานั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์บัญชาการหัวเมืองมณฑลลาวพวน ตั้งกองบัญชาการทหารอยู่ที่เมืองหนองคาย จำเป็นที่จะต้องย้ายกองทหารจากเมืองหนอง

คาย เข้าไปตั้งอยู่ให้ห่างจากเขตแดน ๒๕ ก.ม. ได้พิจารณาเห็นว่า บ้านหมากแข้ง เป็นทำเลเหมาะที่จะตั้งกองทหาร จึงได้ขอพระบรมราชานุญาตย้ายกองบัญชาการมณฑลลาวพวน มาอยู่ที่บ้านหมากแข้ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖

พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้มีการจัดระเบียบการปกครองใหม่ เปลี่ยนชื่อมณฑลลาวพวน เป็นมณฑลฝ่ายเหนือ ตั้งบ้านหมากแข้ง เป็นกิ่งอำเภอ ขึ้นอำเภอหนองหาร

เมื่อกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเสด็จกลับแล้ว พระองค์เจ้าวัฒนามาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ก็ได้ตั้งที่บัญชาการที่อำเภอหมากแข้งนี้

ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๔๙ ได้ปรับปรุงเขตเมืองให้เป็นหลักฐานแน่นอน คือรวมเมือง กมุทาไสย เมืองกุมภวาปี เมืองหนองหาร เมืองหมากแข้ง จัดเป็นมณฑล ตั้งที่ว่าการมณฑลที่อำเภอหมากแข้ง เวลานั้น พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพ) ออกมาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ได้ตัดถนนหนทางบ้านหมากแข้งขึ้นหลายสาย มีผู้คนพลเมืองอพยพไปตั้งอยู่มากขึ้น เหตุนี้ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงมีท้องตราให้ยกบ้านหมากแข้ง เป็นเมืองอุดรธานี.

กำเนิดเมืองบุรีรัมย์

ที่ตั้งเมืองบุรีรัมย์เดียวนี้ เป็นเมืองโบราณเรียกว่าเมืองแปะ เล่ากันว่าตั้งชื่อตามชื่อต้นไม้ใหญ่ชนิดหนึ่ง คือต้นแปะ ซึ่งขึ้นอยู่กลางเมืองบุรีรัมย์เดียวนี้ เมืองแปะมีเมืองเก่าขึ้นอยู่หลายเมืองคือ เมืองนางรอง เมืองตะคุง เมืองพุทไธสง เมืองเหล่านี้นอกจากเป็นเมืองโบราณตั้งขึ้นสมัยขอมรุ่งเรือง มีเจ้าเมืองปกครองทุกเมือง พึ่งมารวมกันเป็นจังหวัดบุรีรัมย์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ราว พ.ศ. ๒๔๔๑ ถัดเมืองต่าง ๆ ที่ขึ้นอยู่เป็นอำเภอ.

เมื่อเจ้าอนุเวียงจันทน์ เป็นกบฏในรัชกาลที่ ๓ เจ้าราชวงศ์ยกกองทัพมากวาดต้อนผู้คน และเสบียงอาหารแถบเมืองพุทไธสง เมืองแปะ และเมืองนางรอง พระนครภักดี (หงส์) เจ้าเมืองแปะ ได้ควบคุมชาวเมืองออกต่อสู้ แต่ต้องพ่ายแพ้จึงยกหนีจะไปเมืองผไทสมัน กองทัพเวียงจันทน์ติดตามไปทันที่ช่องเสม็ด จับตัวพระนครภักดีได้ พวกเวียงจันทน์จึงจับ และกวาดต้อนครอบครัวไปให้ เจ้าราชวงศ์ คนวันหนึ่ง พระนครภักดี คบคิดกับพวกทำการต่อสู้พวกเวียงจันทน์อีก แต่ความลับรั่วไปถึงหูพวกเวียง

จันทน์ พวกเวียงจันทน์จึงจับพวกคบคิดต่อสู้เหล่านนฆ่าหมด แต่พระนครก็เป็นฝอยย่งกะพัน พันแทงไม่เข้าจึงต้องเอาหลาวเสียบทวารหนักจึงตาย เหตุการณ์นนเป็นเกียรติประวัติตอนหนึ่งของจังหวัดบุรีรมย์.

กำเนิดเมืองชัยภูมิ

เมืองชัยภูมิ แต่ดั้งเดิมมาไม่ปรากฏว่าเป็นเมืองสำคัญอย่างใด เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๒ เมืองนปรากฏว่าเป็นเมืองร้าง.

สมัยนน มีชาวเวียงจันทน์คนหนึ่งชื่อ แถ มาตั้งทำมาหากินอยู่ที่บ้านชัยอง ครั้นมีผู้คนมากขึ้น นายแถจึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าบ้าน และได้บังคับเอาผ้าขาวจากชายฉกรรจ์คนละหนึ่งวา ส่งเป็นส่วยไปยังเวียงจันทน์, เจ้าอนุเวียงจันทน์จึงตั้งนายแถเป็นขุนภักดีชุมพล ครั้นมีผู้คนอพยพมาอยู่มากขึ้น ขุนภักดีจึงยกไปตั้งเมืองที่หนองปลาเฒ่า เรียกว่าบ้านหลวง ต่อมาขุนภักดีได้พบบ่อทองคำที่เชิงเขาชื่อเถ้า ได้นำทองคำไปถวายเจ้าอนุเวียงจันทน์ เจ้าอนุโปรดจึงได้เลื่อนยศให้เป็นพระยาภักดีชุมพล ยกบ้าน

หลวงที่หนองปลาเม่าเป็นเมืองชัยภูมิ ต่อมาย้ายไปตั้งที่โนนปอบิด คือที่กู่หนองบัว เมืองเก่า แล้วย้ายไปตั้งที่บ้านหนองบัวอยู่จนทุกวันนี้

กำเนิดเมืองหนองคาย

เมืองหนองคาย แต่เดิม เป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ ไม่ใคร่มีความสำคัญนัก เมื่อเทียบเหตุการณ์ตามระยะเวลาแล้ว อำเภอโพนพิสัยยังมีประวัติการณ์เก่าแก่กว่ามาก โดยที่เมืองหนองคายตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะแก่การคมนาคม จึงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเมืองใหญ่ในภายหลัง

ในสมัยที่ เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ ยกทัพขึ้นไปตีเวียงจันทน์นั้น บ้านเมืองแถบฝั่งขวาของแม่น้ำโขงยังเป็นเมืองขึ้นของเวียงจันทน์หลายเมือง เช่น นครพนม หนองคาย เป็นต้น เจ้าพระยาทั้ง ๒ ได้ยกทัพตีหัวเมืองเหล่านี้ตลอดขึ้นไปจนถึงเวียงจันทน์ ดังได้กล่าวมาแต่ต้น (ปี พ.ศ. ๒๓๒๑)

ฤ พ.ศ. ๒๓๗๐ จึงย้ายเมืองหนองคายมาตั้งที่บ้านใผ่ (ซึ่งเป็นตำบลมีชัยบัดนี้)

พ.ศ. ๒๔๓๗ พวกย่อซึ่งชุมนุมกำลังอยู่ที่ บ้านเชียงคำ เตรียมจะยกกำลังมาตี เมืองหนองคาย แต่ทัพพระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กัลยาณมิตร) ยกกองทัพขึ้นไปตีย่อเสียก่อน ย่อจึงแตกพ่ายไป พ.ศ. ๒๔๒๗ ย่อยกพวกเข้าปล้นหนองคายอีกครั้งหนึ่ง

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๓ ได้ตั้งทำบัญชาการหัวเมืองมณฑลลาวพวน ขึ้นที่เมืองหนองคาย และเมื่อตั้งกองบัญชาการนี้ ย้ายไปอยู่อุดร หนองคายจึงหมดความสำคัญลงอีก จน พ.ศ. ๒๔๕๙ จึงตั้งหนองคายเป็นจังหวัด

กำเนิดเมืองเลย

ดังเคยทราบกันแล้ว เมืองเลย เป็นหัวเมืองเล็กๆ ขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์ ในสมัยปลายของกรุงศรีอยุธยานั้น กรุงศรีอยุธยา กับ กรุงศรีสัตนาคนหุต มีสัมพันธไมตรีกันอย่างใกล้ชิด แบ่งเขตแดน กันที่ น้ำหมัน ซึ่งปัจจุบันนี้อยู่ที่อำเภอด่านซ้าย.

สมัยนั้น ทางกรุงศรีอยุธยา เป็นรัชสมัยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และทางกรุงศรีสัตนาคนหุตเป็นสมัย

ของพระไชยเชษฐา พระไชยเชษฐานั้น ดั้งเดิมเป็นกษัตริย์ปกครองเชียงใหม่ ต่อมา ปี พ.ศ. ๒๐๘๗ จึงได้มาปกครอง ลานช้าง พอดสมยนน พระเจาบุเรงนอง กษตรย พม่ามอานุภาพ ยกกองทัพมาตี กรุงศรีอยุธยา และล้านช้าง พระไชยเชษฐาถูกพม่ากวาดเอาทรัพย์สมบัติแลถูกเมียไปหมด จึงได้ขอพระเทพกษัตริย์ ราชธิดาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แต่ถูกพม่าแย่งชิงเอาไปเสียระหว่างทาง.

พระไชยเชษฐา ตกลงพระทัยย้ายราชธานีไปอยู่เวียงจันทน์ ในปี พ.ศ. ๒๑๐๒

ในระยะนี้ พม่ากำลังเตรียมทัพมารุกรานกรุงศรีอยุธยาอีก เป็นครั้งที่ ๓ ซึ่งเรียกว่าสงครามช้างเผือก ดังนั้นทางกรุงศรีอยุธยา และกรุงศรีสัตนาคนหุตจึงได้ร่วมมือกันป้องกันประเทศ ทั้ง ๒ ฝ่ายได้ส่งผู้แทนมาพบกันที่อำเภอด่านช้าย (บางคนว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิและพระไชยเชษฐา ได้เสด็จมาทนนด้วยพระองค์เอง) ได้มาปฏิญาณต่อกันในอันที่จะร่วมมือต่อสู้พม่า และได้สร้างพระเจดีย์ไว้เป็นอนุสรณ์ ทผงนาหมน ชื่อว่าเจดีย์ศรีสองรัก มีศิลาจารึกเป็นหลักฐานอยู่ว่า ทั้งกรุงศรีอยุธยา และ

กรุงศรีสัตนาคนหุต ได้แต่งคนเชิญน้ำสาบานเจริญทางพระราชไมตรี มาทำพิธีที่เขตแดนต่อกันตรงนี้ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๑๐๓ พระเจดีย์นี้เป็นที่สักการะแต่ถือว่า ศักดิสิทธิ์ยิ่งตลอดมาจนบัดนี้.

สำหรับตัวบ้านเดียนี้ ยังคงมีสภาพเป็นหมู่บ้านตลอดมา จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์ พระท้ายน้ำเป็นข้าหลวงขึ้นมาสำรวจตำบลต่าง ๆ ได้ตั้งเมืองขึ้นที่บ้านแย่ และในรัชกาลที่ ๕ จึงย้ายไปตั้งที่ตำบลกกปอง ริมแม่น้ำเดย ซึ่งเป็นที่ตั้งจังหวัดเดย.

ประเพณีของชาวอิสาณ

โดยปรกตินั้น คนเผ่าเดียวกัน ย่อมมีชนบธรรมเนียม
และประเพณีอย่างเดียวกัน แต่โดยการที่ต้องแยกย้ายกัน
ไปอยู่คนละทิศละทาง นานเข้าสิ่งทั้งหลายก็ย่อมต้อง
ผันแปรไป ตามภูมิประเทศและสิ่งแวดล้อม สังเกจะเห็น
จากไทยซึ่งลงมาจากภาคเหนือ คือภาคใต้ของประเทศจีน
แล้วแยกย้ายกันไปคนละทาง เป็นเหตุให้ชนบธรรมเนียม
ประเพณีผิดแผกกันไปตามกาละเทศะ

ในที่นี้จะขอกล่าวชนบธรรมเนียม ของชนชาวอิสาณ
ซึ่งโดยสาระสำคัญแล้ว ในทุกสิ่งทุกอย่างย่อมมีหลัก
เกณฑ์อันเดียวกับพวกไทยในภาคอื่น ๆ แต่มีผิดเพี้ยนไป
บ้างตามเหตุการณ์และสิ่งแวดล้อม

การเขียนเรื่องประเพณีของชาวอิสาณนี้ ข้าพเจ้า
ขออกตัวว่ามีความรู้น้อย เพราะเกิดในรุ่นหลัง รู้ก
ว่าความรู้และความชำนาญในประเพณีดั้งเดิมนั้นยังไม่ถึง
ขนาด แต่หากใฝ่ใจที่จะรู้และรักษาชนบธรรมเนียมของ
ภาคนี้ไว้ จึงได้ศึกษาและได้ถามผู้รู้ และจึงได้นำมาเขียน
โดยปรารถนาที่จะให้ประเพณีอันดีงามนี้ยังยืน เป็นหลัก

ปฏิบัติของอนุชนก่อน ๆ ไป ผู้เขียนเป็นข้อความ และผู้ชมด้วยวาจานักหนาว่า ชาวอีสาณ เป็นผู้ใฝ่ความสันติสุข มีวัฒนธรรมสูง และมีจิตใจดีงามในศีลธรรมยิ่งนัก ข้าพเจ้าผู้เขียนตระหนักดีในคำชมเชยนี้ และโดยเหตุนี้จึงขอเล่าพฤติการณ์ของชาวอีสาณ ทั้งที่เป็นมรรยาทของบุคคลและหมู่คณะ ตลอดทั้งประเพณีอันดีงามแสดงถึงวัฒนธรรมอันสูง ดังที่ผู้พร่ำสรรเสริญ เพื่อเตือนใจ และเป็นแนวทางให้คนรุ่นหลัง ๆ ได้ดำเนินเจริญรอยตามขนบธรรมเนียมอันงดงามนั้นสืบไป

ผู้ตั้งข้อสังเกตกันนักหนาว่า ทำไมชาวไทยอีสาณจึงได้ชื่อว่า เป็นผู้มีวัฒนธรรมอันสูง มีศีลและมีสัตย์ ? ข้าพเจ้าผู้เขียนขอพูดทันทีว่า จริงเช่นนั้น และเหตุนี้จึงขออธิบายสาเหตุแห่งความดีของไทยอีสาณ โดยลำดับดังนี้

การตั้งหลักแหล่งสร้างบ้านแปงเมือง

แต่โบราณมาแล้วที่สาวอีสาณ มีประเพณีการแยกย้ายกันไปสร้างบ้านแปงเมือง ซึ่งในถิ่นดำบดอันเป็นทำเลที่เหมาะแก่การประกอบอาชีพ การแยกย้ายกันไปนั้นชัก

ชวนกันไปเป็นหมู่เป็นพวก ชั้นแรกก็พากันไปไม่กี่ครัว
เรือน แต่ละครัวเรือนเห็นความรักนับถือกันเสมอญาติ
เมื่อไปตั้งบ้านช่องอยู่ในทำเลใดทำเลหนึ่งแล้ว ก็มีครัว
เรือนอื่นจากหมู่พวกเดิมคิดตามไปร่วมด้วย นานเข้าที่นั้น
ก็เป็นหมู่บ้านใหญ่ ทุกครัวเรือนในหมู่บ้านนั้นก็มีความรู้
สึกต่อกันดุจเครือญาติด้วย ฉะนั้นจะเห็นว่า ความใกล้ชิด
สนิทกันดังนี้ทำให้ชาวอีสาณ ไม่ว่าหมู่บ้านตำบลใดมีความ
กลมเกลียวสามัคคีกัน เคารพนับถือกัน และปฏิบัติต่อ
เพื่อนบ้านด้วยอัธยาศัยอันดี ยากที่จะมีการบาดหมาง ยาก
ที่จะมีโจรกรรม และน้อยนักที่จะมีเหตุยุ่งยากระหว่างครัว
เรือนนั้น ๆ อัธยาศัยอันดีงามนี้ติดเป็นธรรมเนียมตลอด
มา แม้ขณะที่ครัวเรือนใดกำลังรับประทานอาหาร หากมี
เพื่อนบ้าน หรือแม้จะเป็นแขกต่างถิ่นผ่านมา ก็จะต้องเชื้อ
เชิญให้มาร่วมรับประทานด้วยกัน

ความรู้สึกในไมตรีจิตต่อเพื่อนบ้านดังนี้ โยงให้เกิด
ความกลมเกลียวพร้อมเพรียงต่อกัน ดังจะเห็นว่า เมื่อมี
การงานใดที่จะต้องขอแรงเพื่อนบ้าน เช่น ปลูกเรือน เกี่ยว
ข้าว หรือกิจการใด ๆ ที่ใหญ่ หากได้ออกปากวานขอ

แรงกันแล้ว ต่างก็จะมาช่วยเหลือด้วยความเต็มใจ และพร้อมเพรียงกัน

การอาชีพ

อาชีพที่เป็นพื้นฐานของชาวอีสานก็คือ การทำไร่ทำนา ป่าพงดงรก ที่ใดเหมาะก็พากันไปถากถาง ทำการปลูกการฝังถือเป็นสิทธิของตน จะสังเกตเห็นว่า แต่ละครัวเรือนมีที่ทางของตนเองโดยอิสระ การเช่าการอาศัยที่ทางกันแทบจะไม่มีเลย เมื่อหมดหน้าทำนา ก็หันไปถางป่าถางพงทำไร่ตามศักดำลังของตน ปลูกพืชผลต่าง ๆ ไว้เป็นเสบียง เครื่องนุ่งห่ม บางครัวเรือนแทบว่าจะไม่ต้องอาศัยเงินจับจ่ายอุปโภคบริโภคตลอดปี

ก่อน ๆ นี้รู้สึกว่า เงินไม่จำเป็นสำหรับการครองชีพอะไรนัก ฉะนั้น การเหยียดหยามฐานะของกันและกันจึงแทบไม่มีเลย นอกจากผู้นั้นจะเป็นคนเกียจคร้าน จึงจะถูกนินทาจากเพื่อนบ้าน โดยที่ไม่ถือเงินเป็นสำคัญ และทุกคนก็มีที่ทางของตน ชาวอีสานจึงมีจิตใจเป็นผู้สันโดษไม่ละโมภ รักความอิสรภาพ และดำรงชีพอยู่ด้วยความสงบสุข

การศึกษา

ไทยอิสาณ ก็เหมือนคนไทยภาคอื่นทั้งหลาย นับถือพุทธศาสนามั่นมาแต่ดั้งเดิม มีวัดวาอารามประจำแทบทุกตำบลหมู่บ้าน และในสมัยเก่าแก่โน้น การศึกษาก็ได้อาศัยการบวชเรียนทางวัดเป็นพื้น

ถือเป็นประเพณีมาแต่เดิมว่า ผู้ชายเมื่อบรรลุนิติภาวะแล้วก็ต้องบวช สึกออกมาเรียกว่า ทิด ถ้าบวชเณรสึกแล้วเรียกว่าเซียง ชายใดไม่เคยบวชเรียน ก็จะเป็นที่เหยียดหยามของเพื่อนบ้าน แม้แต่ไปสู่ขอลูกสาวใครเขาก็รังเกียจ

วัดเป็นสถานศึกษาที่สำคัญที่สุดในสมัยโน้น เป็นสโมสรสถานของสัตบุรุษที่มาร่วมชุมนุม เพื่อสังสุนทนาในเรื่องความรู้ชาทั่วไป เป็นสถานยบรมศึกธรรมอันดีงามเป็นที่พบทรูจักของหนุ่มสาวในเทศกาลต่าง ๆ ที่พร้อมใจกันมาประกอบการกุศล หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ วัดเป็นศูนย์รวมข่าว เป็นหอวัฒนธรรมและเป็นแหล่งเผยแพร่วิทยาการทั้งทางโลกและทางธรรม ของไทยอิสาณ

นอกจากการศึกษาที่ได้รับจากวัดแล้ว การศึกษาที่นับว่าสำคัญที่สุดอีกทางหนึ่งที่เป็นเรือนใจของไทยอีสาณทางวรรณคด และบทกลอนต่าง ๆ ตลอดถึงนยายปรำปรา

การศึกษาที่ไทยอีสาณได้รับแบ่งได้เป็นขั้น ๆ ตามวัยซึ่งเป็นกิจวัตรปฏิบัติกันอยู่ในภาคอีสาณดังนี้:—

เมื่อเป็นเด็ก—ยามเย็นยามค่ำ พ่อแม่ หรือปู่ ย่า ตายายจะเรียกลูก ๆ หลาน ๆ มาชุมนุม แล้วเล่านิทานเรื่องต่าง ๆ ให้ฟัง บ้างก็ตลกขบขัน บ้างก็ผจญภัย ซึ่งแต่ละเรื่องมีคติเป็นเครื่องสอนใจแทรกอยู่ เหมือนนิทานอีสป เวลานี้ เด็ก ๆ ก็พากันชอบ ไม่รู้จักเบื่อหน่าย วิธีนี้นิยมกันทุกแห่งตลอดมา เด็กโตที่จำได้ก็นำไปเล่าให้เด็กเล็กกว่าฟังเป็นการสนุกสนาน

เมื่อโตขึ้น—ช่วยพ่อแม่ทำงานทุกประเภท เท่ากับว่าเริ่มฝึกงานที่จะเป็นอาชีพของตนต่อไป

เมื่อบรรลุนิติภาวะ—ต้องบวช เรียนทางศาสนา เท่ากับเข้ารับการศึกษาอบรมทางศีลธรรม ตามคติของพุทธศาสนา บางท่านสนใจก็ไม่สึก บวชเรียนต่อไป ความ

รู้แตกฉาน นอกจากกิจทางศาสนาก็ผึกฝนในทางแต่งบท กลอน ให้เป็นตำหรับของหมอแอ่วหมอลำ เรียกว่ากลอนลำ ซึ่งผู้จะเป็นหมอลำจะได้ท่องจำไปขับไปลำต่อไป

โดยทั่วๆ ไปนั้นชาวอิสาณไม่ว่า เฒ่า ว่าแก่ หรือหนุ่มสาว มีจิตใจผังอยู่กับบทกลอน เช่นกลอนลำ อย่างลึกซึ้ง นอกจากจะสนใจฟังแล้ว ส่วนมาก แม้แต่เด็กก็ท่องจำ และลำได้ หมอลำเก่งๆ เป็นที่นิยมยกย่องนักหนา จากกลอนลำเหล่านี้ ผู้ฟังจะได้รับรสต่างๆ แล้วแต่เนื้อและทำนองซึ่งมีหลายประเภท เช่นลำโจทก์—ถามตอบปัญหาทางศีลธรรม ลำเกี้ยว—ลำเดินดง—พรรณนาภูมิประเทศ ชมนกชมไม้ ทำนองนิราศ—ลำสั่งสอน—และเอ่ยหนังสือ ซึ่งเป็นทำนองโหยหวน แสดงความเศร้า หรือพรำลาเมื่อจากไปด้วยความอาลัยอาวรณ์ เป็นต้น

บทกลอนลำเหล่านี้มีคติธรรมแฝงอยู่ ซึ่งซาบซึ้งผังใจผู้ฟังโดยไม่รู้ตัว นับว่าเป็นการอบรมที่ได้ผลอย่างดีอีกอย่างหนึ่ง

พะหยา (ซึ่งเลือนมาจากคำว่า ปัญหา หรือปรัชญา)

ก็เป็นอีกประเภทหนึ่งที่นิยมกันยิ่งนัก เป็นบทคำกล่าวโต้ตอบระหว่างบุคคล ซึ่งมีอักษรและเสียงคล้องจองเป็นกลอน จะสั้นยาวก็สุดแต่ความ ส่วนมากของพะหยานิยมการเปรียบเทียบที่ชาบซึ้งจับใจมาก คนที่มีพะหยามาถือว่าเป็นผู้มีวาทศิลป์เป็นเอก

วรรณคดีชนสำคัญที่สุดที่ชาวอิสาณยกย่องว่าเป็นเอกก็คือเรื่องสังข์ศิลปชัย เป็นหนังสือใบลาน รจนาด้วยอักษรไทยน้อย เป็นบทกลอนอิสาณ เนื้อเรื่องยืดยาวแต่ไพเราะจับใจ ทุกบาทตั้งแต่ต้นจนปลาย หนังสือนี้ตามเนื้อความและทำนองเทียบกับทางกรุงศรีอยุธยา สันนิษฐานว่า แต่งขึ้นประมาณปี พ.ศ. ๒๒๐๐ เศษ ซึ่งทางกรุงศรีอยุธยาเป็นสมัยของพระนารายณ์มหาราช และทางอิสาณเป็นสมัยที่นครจำปาศักดิ์กำลังรุ่งเรือง คือสมัยนางแพงนางเกา หลานเจ้าสุทัศนราชาเป็นผู้ว่าราชการเมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งสมัยนั้นชื่อว่า นครจำบากนาคบุรีศรี

ในคำนำหนังสือนั้น แจ้งว่า นักปราชญ์ชาวจำปาศักดิ์ได้อพยพขึ้นไปอยู่เมืองหนองบัวลำภู (ซึ่งเป็นอำเภอหนองบัวลำภูขึ้นกับจังหวัดอุดรธานีบัดนี้) และได้รจนาคำกลอนเรื่องสังข์ศิลปชัย ณ ที่นั้น

หนังสือเรื่องสังข์ศิลปชัย มีอิทธิพลต่อจิตใจของชาวอีสานยิ่งนัก นอกจากความไพเราะในถ้อยคำแล้ว ยังบรรยายพจนภาพได้ชัดเจน ซ้ำยังแฝงคติธรรมสอนใจไว้ตลอดเรื่อง ทุกหนทุกแห่งในภาคอีสานจะต้องรู้จักเรื่องสังข์ศิลปชัย หมอลำก็ดี นักจ่ายพะหยาก็ดี ต่างก็ท่องจำข้อความจากหนังสือนี้ไปลำไปพูด ใครจำได้มากก็ได้รับความยกย่องชมเชย

ชาวบ้านผู้ใดตาย ในคืนที่ชาวบ้านมาอยู่เป็นเพื่อนศพ ซึ่งเรียกว่า งันเฮือนดี นั้น หากมีหนังสือสังข์ศิลปชัยก็จะต้องเอามาอ่านให้ผู้ที่มาชุมนุมนั้นฟังเป็นประเพณี ทั้งนี้ได้ประโยชน์ ๒ ประการคือ เพื่อนบ้านได้ความรู้ความบันเทิง ส่วนเจ้าบ้านก็จะสร่างจากความเศร้าสลด

นับว่าหนังสือวรรณคดีเล่มนี้ เป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งที่อบรมจิตใจชาวอีสานให้มีน้อยในศีลธรรม มีวัฒนธรรมสูงและใฝ่ความสงบ ความงดงามตามธรรมชาติ

ธรรมเนียมการกุศล–การรื่นเริง

เมื่อถึงเทศกาลใด ๆ อันเป็นธรรมปฏิบัติมาแต่กาลก่อน

ชาวอิสาณ แต่ละตำบลหมู่บ้าน ก็จะพร้อมใจกันประกอบการนั้นๆ โดยถือเป็นกิจสำคัญ ณ ที่นจะขอกล่าวตามลำดับในรอบปีหนึ่ง ว่ามีอะไรบ้างที่เป็นสำคัญดังนี้ —

นักขัตฤกษ์สงกรานต์

พอถึงวันสงกรานต์ พระภิกษุสงฆ์ก็จะเชิญพระพุทธรูปไปไว้ในหอเล็ก ๆ ที่สร้างขึ้นพอจุพระพุทธรูปได้สัก ๑๐ องค์ เรียกว่าหอสรง พวกชาวบ้านก็บอกกล่าวกันให้ออกไปสรงน้ำพระ ซึ่งทุกคนก็เตรียมน้ำอบน้ำหอม หรือเพียงแต่น้ำเปล่าก็ได้ เวลาที่กำหนดทำการสรงน้ำพระพุทธรูปนั้นคือประมาณ บ่าย ๒ โมง

เมื่อสรงน้ำพระพุทธรูปเสร็จแล้ว ทั้งหมดที่ไปสรงน้ำ รวมทั้งพระภิกษุสงฆ์ก็เดินขบวนเข้าไปในป่าเพื่อเก็บดอกไม้ป่ามาบูชาพระ ตอนนี้ ตอนเดินแห่ไปหาดอกไม้นี้ก็มีของมีกลองประโคมเป็นการครึกครื้นมาก แตตะกำลังอ่อนแสง พันป่ากำลังเขียวด้วยหญ้าระบัด และดอกไม้ป่าก็กำลังสะพรั่ง เป็นทัศนียภาพที่น่าชม และน่าสนุกสนาน

ยิ่งนัก เมื่อได้ดอกไม้พอแล้ว ก็นำมารวมกันจัดเป็นต้น ดอกไม้พุ่มไว้ที่ศาลาการเปรียญในวัด

พอตกกลางคืนประมาณ ๓ ทุ่ม พระก็ตีกลองโฆษ คือ เป็นสัญญาณให้ชาวบ้านออกไปวัด หนุ่มสาว เฒ่าแก่ และเด็กก็จะหลั่งไหลไปยังวัด หญิงสาวก็จับหมากพลูถวายพระ, พวกหนุ่ม ๆ ก็เป่าแคนและลำ เป็นการครึกครื้นไปประชุมกัน จุดธูปเทียนแล้วแห่ดอกไม้พุ่มใหญ่นั้นรอบโบสถ์ ๓ รอบเป็นทักษิณาวัตร แล้วนำไปบูชาไว้ที่หอสรงพระสงฆ์ที่เป็นหัวหน้าจะกล่าวนำพุทธบูชา เสร็จพิธีแล้วก็พากันกลับบ้านด้วยความเบิกบานใจ

ปฏิบัติอยู่เช่นนี้ ๑๕ วัน จึงหมดกำหนดสรงน้ำพระ และตลอดระยะเวลานี้ชาวบ้านก็เล่นสาดน้ำกันอย่างเอิกเกริก สาดไม่เลือกว่าผู้ผู้หญิงผู้แก่ หรือพระสงฆ์องค์เจ้า

การเล่นสาดน้ำ เป็นประเพณีมาแต่โบราณ แม้จะรุนแรงบ้างก็ไม่ถือสาหาความกัน และนิยมว่าการเล่นสาดน้ำกันนี้อาการดังพระยานาคเล่นน้ำในสระอโนดาต หากปีใดไม่เล่นกัน ฝนฟ้าก็จะไม่ตกต้องตามฤดูกาล

บุญเดือน ๖ – บั้งไฟ – บวชนาค

ในระยะเดือน ๖ เดือน ๗ หรือเดือน ๘ ประชาชนในตำบลต่าง ๆ ก็ชุมนุมกันจัดให้มีการทำบุญเป็นการเอิกเริกในเทศกาลระยะนี้ การบุญที่ทำกันก็ต้องมีบั้งไฟเป็นงานประกอบ จึงเรียกว่าบุญบั้งไฟบ้าง บุญเดือนหกบ้าง การทำบุญในระยะนี้ มีการดำเนินการคือ

เมื่อตำบลใดตำบลหนึ่งตกลงแน่นอนแล้วที่จะจัดให้มีการทำบุญ ก็ออกใบบอกบุญไปยังตำบลอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงโดยเขียนเป็นกำหนดการในแผ่นใบลาน ส่งไปตำบลหมู่บ้านต่าง ๆ มากน้อยแล้วแต่ทำเลที่ตั้งจะอยู่ห่าง หรือใกล้ชิดกัน กำหนดการนี้เรียกว่า “สลากใส่บุญ” การบอกบุญให้ตำบลหมู่บ้านต่าง ๆ มานี้ ผู้เป็นเจ้าภาพ คือคนทั้งหมดในตำบลนั้น จะต้องรับภาระรับรอง เลี้ยงอาหารแขกบ้านแขกเมืองพระสงฆ์ที่มาตลอดงาน โดยกำหนดว่า ๓—๔ หลังคาเรือนรับเลี้ยงอาหารคนตำบลหนึ่ง ส่วนที่พักนั้นช่วยกันจัดสร้างขึ้นรอบวัด เรียกว่า ตูบ หรือ ผาม

แขกบ้านที่ได้รับเชิญมานั้นจะต้องมีบั้งไฟมาเพื่อทำการแข่งขันกันด้วย

เมื่อถึงกำหนดนัด ประชาชนจากตำบลต่าง ๆ ก็จะพร้อมกันมา เข้าพักในพลับที่สร้างไว้ และรับการเสียงดจากชาวบ้านผู้เป็นเจ้าภาพ

ในงานนี้ถ้ามีนาคจะบวช ก็นำนาคเข้าวัดมีขบวนแห่เป็นการครึกครื้น ก่อให้นาคที่แต่งตัวประดับประดาอย่างสวยสดงดงาม ขี่ม้าหรือขี่คานหามเดินรอบวัด มีคนถือฆ้องโหม่งใหญ่นำหน้า และยังมีจุดตะไลตามหลังมาด้วย ผู้คนพรวนดังกึกก้อง ถ้าเป็นม้าที่ไม่เคยได้ยินเสียงบ่อย ๆ เสียงตะไลก็จะกระโดดโลดเต้น ต้องมีคนจูงบังเหียนข้างละคน การขี่ม้าเข้ากระบวนแห่ถือว่ามีหน้ามีตาเป็นเกียรติ ถ้านาคเดินเท้าเข้ากระบวนแห่ก็ถือว่าน้อยหน้า

อนึ่งในโอกาสเช่นนี้ ถ้ามีพระภิกษุสงฆ์องค์ใดเป็นสงฆ์ยาวุโส มีความรู้ และคุณวุฒิ เป็นที่เคารพนับถือของประชาชนในถิ่นนั้น ชาวบ้านก็จะพร้อมใจกันเชิญฐานะให้ท่านโดยการสรงน้ำ เรียกว่า หดน้ำพระ

พระภิกษุที่จะได้รับการหดน้ำนั้น ให้แห่นำหน้านาคไปด้วย เมื่อแห่ได้ ๓ รอบ แล้วก็นิมนต์ให้ขึ้นนั่งบนแท่นซึ่งประดับลวดลายด้วยการมัดด้วย แล้วผู้เฒ่าผู้แก่และ

ชาวบ้านก็โสรจสรงพระองค์นั้นด้วยน้ำอบน้ำหอม เสร็จแล้วก็อ่านประกาศชื่อตั้งของพระองค์นั้นให้ทราบทั่วกัน ใบประกาศนั้นเขียนลงในแผ่นใบลานบ้าง แผ่นเงิน แผ่นทองบ้าง ตามลำดับยศ ข้อความประกาศนั้นแสดงถึงความเลื่อมใสของทายกทายิกา และคุณความดีของพระองค์นั้นด้วย เมื่อหมดน้ำแล้วก็ต้องเปลี่ยนชื่อให้ด้วย ตั้งชื่อเอาตามมติของชาวบ้าน ไม่มีแบบแผนกำหนดใดๆ แต่เรียกคำนำชื่อต่างไป เช่น พระภิกษุธรรมดาเรียกว่า เจ้าหัว พอสร้างน้าเถรานุเถระก็เรียกว่า เสด็จ

ส่วนการบวชนาคก็มีพิธีการเช่นเดียวกับทั่วๆ ไป ครั้นถึงเวลาค่ำประมาณทุ่มเศษ เสียงหนุ่มและสาวสนทนากันเอิกเริกเซ็งแซ่ไปตลอดลานวัด ทั้งเสียงขับแอ่วโอ้โลมสาวข้างนอกหน้าผาม ถ้วนแต่พวกหนุ่มเทียวแอ่วสาว ข้างในผามก็มีหมู่ผู้หญิงสาวๆ นั่งหันหน้าออกมาข้างนอกตลอดไป บางคนก็รูปร่างสระสรวย บางคนก็ขี้เหร่ ทุกรูปทุกแบบดูลานตาไปหมด

พอเวลาประมาณ ๓ ทุ่ม ก็มีการแข่งเสียงกลอง ซึ่งแต่ละหมู่บ้านที่มาในงานนั้นได้เตรียมมาแข่ง เรียกว่า เส็ง

กลอง ยกมาตีประชันกันทีละวัด เสียงแซ่ไป กลองใครดังกว่าก็นับว่าชนะ แข่งกันอยู่ประมาณ ๕ ถึง ๖ ทุ่มก็หยุดต่อนั้นก็มีแต่พวกหนุ่มเที่ยวเร่ขับแอ่วสาว ๆ บางคนสบใจกันก็คุยกันอยู่จนสว่าง จับคุยกันเป็นคู่ ๆ บางพวกก็เที่ยวโฉบคุยตลกคะนองไปตามใจชอบ บางพวกก็เมาเหล้าไม่ได้สติ เดินโซเซไปมา ล้มลุกคลุกคลานไปตามเรื่อง ในสมัยนั้นไม่เคยปรากฏว่ามีการชกต่อย พันแทงกันเพราะความหึงษ์ หรือความเมาในเทศกาลเช่นนี้

วันรุ่งขึ้น ก็มีการแห่บั้งไฟ แต่ละหมู่บ้านตำบลที่เตรียมมาแข่งก็พากันหามออกแห่เป็นพวก ๆ ไป เป็นการแห่ขบวนใหญ่ที่ครึกครื้นสนุกสนานมาก เสียงฆ้องเสียงกลองเซ็งแซ่ไปหมด แห่เสร็จแล้วก็เอาขึ้นร้านจุดทีละบั้งจนหมด ของหมู่บ้านไหนขึ้นสูงที่สุดก็นับว่าชนะเลิศ

งานบุญเข้าประดับดิน

งานกฐินก็กระทำกันในเดือน ๙ แรม ๑๔ ค่ำ เป็นงานกุศลเฉพาะหมู่บ้าน หรือตำบลหนึ่ง ๆ มิได้บอกกล่าวให้หมู่บ้านอื่นมาร่วม และงานนักไม่มีพิธีรีตองอะไรมาก มีเพียงแต่ชาวบ้านพากันจัดให้มีการจับสลาก เลี้ยงพระและนำอาหารไปฝังดินเป็นการพุทธบูชาและถวายแก่พระแม่ธรณีด้วย

งานบุญข้าวสลาก

ในเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ชาวบ้านก็ร่วมกันทำบุญอีก เรียกว่าบุญข้าวสลาก มีความหมายและการปฏิบัติเช่นเดียวกับ สลากภัตรทางกรุงเทพ ฯ คือนิมนต์พระสงฆ์และสามเณรไปยังศาลาการเปรียญ ส่งสลากให้ทั้งกองพระ หรือเณรองค์ใด จับถูกสำรับของใครผู้นั้นก็นำสำรับคาวหวานของตนไปถวายแก่พระและเณรนั้นหลังจากที่พระฉันแล้ว ก็ประชุมกันฟังเทศน์ บรรยายนิทานวัตถุและภาษิตต่าง ๆ ทั้งอานิสงส์สลากภัตรด้วย ใช้เวลา ๑ วันกับ ๑ คืน จึงเสร็จ

งานบุญจุดประทีป

ทำในเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ซึ่งเป็นวันออกพรรษา งานนี้กระทำกันอย่างพิถีพิถันมากทั้งทางพระสงฆ์และคฤหัสถ์ เป็นงานที่ต้องตามประทีปโคมไฟเป็นจำนวนมาก และโดยที่ตามบ้านนอกบ้านนาไม่มีโคมกระดาษ และน้ำมัน หรือหากจะใช้เทียนก็ไม่พอเพียง คนสมัยโน้นจึงคิดทำขึ้นใช้คือเอาฝักฟักมาควักเอาเนื้อและเมล็ดในออกให้หมด ขูดผิวข้างนอกและเยื่อข้างในออกให้เหลือเปลือกบาง ๆ แล้วทำหูหิ้วเหมือนกระเช้า ใช้เป็นตัวโคม ส่วนน้ำมันนั้นทาง

วัดก็เกณฑ์ชาวบ้านไปเก็บลูกแตกหรือลูกมะเยามา แล้ว
บ่บเอาน้ำมัน ใช้ตามโคมลูกตมกา ใช้ด้ายเบ็นไส้จุดโคม
ตูมกาน ทำเบ็นจำนวนมากเพื่อแขวนตามต้นไม้รอบวัด
และจุดรายทางเข้าวัด หรือบางทีก็ใช้ไม้กะบอกทำเบ็นที่
ใส่น้ำมันมีใส้ด้ายต้นกา เวลาจุดมองดูแดงส่วางไปทั้งวัด
ที่ลานวัดสร้างเขาวงกฎขนและทีกลางเขาวงกฎนั้น สร้าง
ร้านยกพื้นสูงขนเบ็นพระทนังเรียกว่าร้านประทีป พอตก
กลางคืนชาวบ้านก็นำดอกไม้ธูปเทียนและหมากพลูหรือเข้า
เขาวงกฎไปถวายพระที่ร้านประทีป แล้วฟัง เทศน์บอกอา—
นิสงส์ในการจุดประทีปโคมไฟบูชาพระ ๑ กัณฑ์ ทำเช่นนี้
อยู่ ๓ วันจึงหมดงาน

งานบุญคูนลาน กระทำในเดือน ๑๒ ข้างขึ้น เบ็น
ฤดูกาลที่ราษฎรเกี่ยวข้าวและนวดข้าวเสร็จแล้ว จึงทำบุญ
ที่ลานข้าว เพื่อให้เบ็นศิริมงคลแก่ข้าวเปลือกที่เกบเกี่ยว
มาได้ การทำบุญนั้น ถ้านาอยู่ใกลบ้านก็ไปทำที่ลานข้าว
ถ้าอยู่ใกลหรือตีดบ้านก็ทำที่บ้าน พิธีงานก็คือ นิมนต์พระ
สวดมนต์เย็นวันเข้า เมื่อพระฉันเสร็จแล้ว ก็เชิญชายสูง
อายุผู้มีความรู้ในการทำขวัญข้าวมาอ่านประกาศอวยชัยให้
พร ทำขวัญข้าว เช่นเดียวกับทำขวัญนาค ในเย็นวันที่พระ

มาสวดมนต์เย็นนั้น มีการเลี้ยงดูพวกแขกเหรื่อที่มาช่วยงานนั้น เป็นงานครึกครื้นรื่นเริงดี

งานบุญข้าวจี่ กระทำกันระหว่างเดือน ๓ และเดือน ๔ เป็นงานใหญ่ งานหนึ่งในรอบปี รองจากงานเดือน ๖ งานกุศลคราวนี้กระทำคล้ายงานบุญบั้งไฟ คือ บอกบุญไปยังตำบลบ้านอื่น ๆ มาร่วมงานกุศลด้วย มีการปลูกผามหรือเพิงรับรองแขกบ้านเช่นเดียวกับบุญบั้งไฟ

เมื่อถึงกำหนด แขกบ้านก็มาพักตามผามพร้อมเพรียงกัน ในค่ำวันนั้น มีสวดพระปริตมงคล และมีเทศน์อุณหิศวิไชย กัณฑ์หนึ่ง เวลาเช้ามีการตักบาตร ข้าวจี่พร้อมกันทุกครัวเรือน

ในค่ำที่มีสวดและมีเทศน์นั้นราษฎรชายหญิง ทั้งชาวบ้านและแขกบ้านที่มาจากแห่งอื่น พากันก่อไฟกองใหญ่ขนาดฉานวัด แล้วเอาข้าวเหนียวที่นึ่งสุกแล้วมาปั้นเป็นก้อนเท่าผลมะตูมขนาดกลาง มีน้ำตาลปี๊กเป็นไส้ใน เอาไม้เสียบย่างไฟ พลิกไปพลิกมาจนสุกเกรียมทั่วดีแล้วจึงทุบไข่ไก่ทาโดยรอบปั้นข้าวนั้น แล้วย่างไฟพอไข่สุกและเกรียมดีแล้วเป็นอันใช้ได้ ข้าวนี้เรียกว่า ข้าวจี่

เมื่อตักบาตรข้าวจี่ และพระฉันเสร็จแล้วก็มีเทศน์อีกหลายกัณฑ์ ก็เป็นอันเสร็จพิธีการรื่นเริง การสนุกสนาน ตลอดทั้งการลำ การแอ่วก็มีเป็นธรรมดาเช่นเดียวกับ งานบุญบั้งไฟ

ประเพณีการประกอบการกุศลของชาวอีสาณ ดังได้ยกมากล่าวพอเป็นสังเขปนั้น เป็นประเพณีที่คนเก่าแก่ปฏิบัติกันตลอดมา และเป็นการกุศลอย่างเคร่งครัด แต่ตกมาสมัยปัจจุบันนี้ ปรากฏว่า การปฏิบัติไม่ถึงขนาดที่รุ่นปู่ย่าตายายกระทำกัน และบางอย่างก็ไม่ถือว่าเป็นของสำคัญก็ละเลยเสีย เช่นงานบุญคูนลาน และงานบุญข้าวจี่ เป็นต้น สังเกตเห็นว่ายังกาลนานไป คนรุ่นหลังก็ยิ่งละเลยประเพณีที่บุพการีได้สร้างไว้ ซึ่งเป็นสิ่งหนึ่งที่น่าเสียดาย

การกุศลสำคัญอย่างหนึ่งที่มิได้นำมากล่าวในที่นี้ก็คืองานกฐินและเทศน์มหาชาติ ทั้งนี้เพราะงานกฐินเป็นงานใหญ่ต้องมีเครื่องประกอบมาก ในถิ่นที่เป็นบ้านนอกก็ยากที่จะหา ฉะนั้น งานกฐินจึงจัดประกอบกันแต่ในเมือง หรือ

อำเภอ หรือตำบลใหญ่ ๆ และพิธีการก็เช่นเดียวกับทางกรุงเทพ ฯ ส่วนเทศน์มหาชาตินั้น ทางอิสาณเรียกว่าบุญพระเวส ซึ่งพิธีรีตองก็ไม่แตกต่างทางกรุงเทพ ฯ เท่าใดนอกจาก การจัดประดับสถานที่พระเทศน์ และทำนองภาพการเทศน์เท่านั้น

เพื่อประดับความรู้ ในเรื่องการเรียก สมณเพศ ตามฐานะ ซึ่งชาวอิสาณใช้มาตลอด ขอยกมากล่าวดังนี้

สมณศักดิ์

สามเณรเรียกว่า จัว ศักออกมาเรียกว่า เซียง พระภิกษุ เรียกว่า เจ้าหัว ศักออกมาเรียนว่า ทิด (บัณฑิตย์) ภิกษุหัดนาครั้งแรก เรียกว่าเสด็จ ศักออกมาเรียกว่า จาน (จารย์) ภิกษุหัดนาครั้งที่ ๒ เรียกว่า ซา ศักออกมาเรียกว่า จานซา ภิกษุหัดนาครั้งที่ ๓ เรียกว่า หัวครู ศักออกมา เรียกว่า จานครู

หัดนาครั้งที่ ๑ จารึกชื่อลงในใบลาน

หัดนาครั้งที่ ๒ จารึกชื่อลงในแผ่นเงิน

หัดนาครั้งที่ ๓ จารึกชื่อลงในแผ่นทอง

สภาพปัจจุบัน และ อนาคต

ปรมาณเมื่อ ๕๐ ปีล่วงมาแล้ว สภาพของชาวภาคอีสานส่วนมากนับว่า ยังอยู่ในขั้นสมบูรณ์พูนสุข ประชาชนก็แช่มชื่นรื่นรมย์ คนเช้าชาวบ้านก็ขมีขมันออกทำงานไม่ซบเซา ในป่าดงก็อุดมด้วยเนื้อและผัก ในน้ำก็ชุกชุมด้วยปลา ในนาก็สมบูรณ์ด้วยข้าว ตามห้วย ละหาน บึง บางก็ไม่ขาดเขินด้วยน้ำ สัตว์เลี้ยงวัวควายก็อ้วนพีมันสารพัดทุกสิ่งอันหาได้ไม่ขาดแคลน การบุญกุศลก็เอิบอิ่มใส ประชาชนตั้งมั่นในศีลธรรม

ย่ำค่ำยามเย็น ชาวบ้านกลับจากงานด้วยใบหน้าอันยิ้มแย้ม หัวบ้านท้ายบ้านได้ยินแต่เสียงหัวเราะ และคำปราศัยอันรื่นหู ระงมด้วยเสียงปี่เสียงแคน เสียงขับเสียงลำ

นี่คือสภาพของชีวิตชาวอีสานสมัยโน้น เป็นถิ่นสงบสุข มั่นคงในประเพณีและศีลธรรมอันดีงาม ยามคนมีต้องร้อนรนด้วยการครองชีพ ยามหลับก็มิต้องตื่นผวาหวาดภัยใด ๆ

แต่บัดนี้ท่านจะเห็นว่า ป่าดงพงทึบทั้งหลายใกล้บ้านใกล้เมืองถูกหักล้างถางจนเตียนโล่ง มีเจ้าของครอบครอง

เป็นแถวเป็นแนว บ้านเรือนใหม่ ๆ แบบแปลก ๆ ก็ปลูกขึ้นผิดตา ประชาชนส่วนมากก็แต่งตัวตามแผนใหม่ ทุกสิ่งทุกอย่างทำท่าว่ากำลังย่างเข้าสู่อารยธรรมแผนใหม่

ดูอีกทีก็จะเห็นว่า ไร่นาสาโท ซึ่งแต่ก่อนเคยปลูกข้าวงามสพรั่ง แต่ว่าบัดนี้บางแห่งเลิกร้างไป ตามบึงใหญ่ที่เคยมีผักมีปลาชุกชุม น้ำท่าอุดมตลอดปี บัดนี้ตื้นเขินไปเสียแล้ว สัตว์เลี้ยงวัวควายที่เคยอิ่มหมีพีมันระเริงอยู่กับหญ้าชายบึง ก็หันหน้าเข้าหากินตามป่าในหน้าแล้ง เนื่องจากมีฤดูที่เคยชุกชุมก็ร่อยหรอ ปลาก็น้อย ข้าวก็ยาก หมากก็แพง สารพัดแห้งแล้งลงผิดตา

ในส่วนศีลธรรมและอัธยาศัยของชาวบ้านนั้นก็ยังดีอยู่ แต่ว่ารู้สึกว่าจืดจางลงไป ก่อนนี้พูด ๑๐ ก็เป็น ๑๐ แต่บัดนี้บางทีบางคนพูด ๑๐ ก็เป็นเพียง ๗ ความเชื่อถือต่อกันดูดถอยลง ความเออออห่อหุ้มกันก็เบาบาง ความคร่ำเคร่งในการดำรงชีพมีมากขึ้น

ยามค่ำคืน ก่อนนี้เคยได้ยินแต่เสียงสรวลเส เสียงขับเสียงแคนระรื่นใจ บัดนี้ห่างเหินจะได้ยิน

การขยับขยายของบ้านเรือนประชาชนถนนหนทางนั้น

ก้าวหน้า แต่การประพฤติปฏิบัติตามจารีตประเพณีทด
และศีลธรรมดถอย

อะไรเป็นสาเหตุแห่งความผันแปรนี้เล่า ?

คำตอบง่ายที่สุดก็คือ เป็นเพราะธรรมชาติ และ
สิ่งแวดล้อม

แต่โบราณมาแล้วที่ชาวอีสานประกอบการทำมาหา
กินตามธรรมชาติ ก่อนคือ โดยธรรมชาติพื้นที่ภาคอีสาน
บนที่ราบสูงแห้งแล้ง, การถากถางที่ทำไร่ทำนาก็ต้องเลือก
ทำเลที่อุดมใกล้บึงใกล้ธารน้ำ เมื่อทำเลอุดมต่าง ๆ ถูก
จับจองหมดก็เหลือแต่ที่แห้งแล้ง ไม่เป็นประโยชน์แก่การ
เพาะปลูกและปศุสัตว์ เมื่อนานเข้าคนเพิ่มจำนวนขึ้นก็ต้อง
ขยับขยายหาที่ประกอบอาชีพ แม้จะเป็นที่แห้งแล้งก็จำใจ
ทำไป ไร่นาทั้งหลายฝากชีวิตไว้กับธรรมชาติ ถ้าปีใดฝน
ฟ้าตกสมบูรณ์ถูกต้องตามฤดูกาล ปีนั้นก็ได้ผลดี ถ้าปีใด
น้ำท่วมหรือแล้งก็หมดปัญญาที่จะแก้ไข เป็นดังนี้มาตลอด
กาล และบ่อน้ำ ๆ เคยอุดมสมบูรณ์ก็ค่อยลดคุณภาพ

หนองบงธารน้ำทเคยชุมชนตลอดปี กคนเขิน ฤดูแล้งก
เหือดแห้ง ความสำคัญและความสมบูรณ์กลดน้อยลงตาม
ลำดับ ความผันแปรของธรรมชาติประกอบกับความหนา
แน่นเพิ่มพูนของพลเมืองทำให้แต่ละถิ่น หากินผิดเคืองลง
ตามลำดับกาล อาการเช่นนี้ มาประจวบกับการขยับขยาย
เส้นทางคมนาคมสะดวกในระหว่าง อำเภอและตำบลต่าง ๆ
และมีโรงงานอุตสาหกรรมขึ้นในบางถิ่น ทำให้ประชาชน
ผู้คิดต้องผละอาชีพเดิมไปแสวงหาอาชีพใหม่ในถิ่นอื่น ที่
สมบูรณ์กว่า ดังนี้จึงทำให้คนแปลกถิ่นเข้ามาปะปนในท้อง
ที่ต่าง ๆ มากขึ้น และในบางถิ่นไม่เคยมีชนต่างชาติเข้ามา
อยู่เลยก็มีขึ้น คือพวกญวนและพวกจีน คนแปลกถิ่นเหล่า
นี้บางคนก็เป็นคนดี แต่บางคนก็เคยอยู่ในถิ่นที่มีการคดการ
โกงกัน มีการหลอกลวงกัน ก็นำเอาวิธีการนั้น ๆ มาใช้
กับคนท้องถิ่น ทำให้เกิดความเดือดร้อนขึ้น แม้บางคนก็
เคยผ่านชีวิตในทางไม่ดีมาแล้วได้นำเอาวิธีการนั้นมาปฏิบัติ
ต่อคนท้องถิ่น และเป็นเยี่ยงอย่างของคนท้องถิ่นด้วย ฉะนั้น
จะเห็นว่า เวลาใด แหล่งใดที่เคยมีความเดือดร้อน ไม่
เคยมีการปล้น การชะโมย ก็เกิดมีขึ้น เหล่านี้ม

การตลบแตลงหลอกลวงซึ่งแต่กาลก่อนไม่เคยพบเคยเห็นก็ปรากฏขึ้น

ด้วยความขัดข้องเพราะธรรมชาติไม่ช่วยในการทำไร่ทำนาบ้าง ด้วยแร้นแค้นในการครองชีพเพราะถูกแซกแซงจากคนต่างถิ่นบ้าง จึงเป็นเหตุให้เด็กหนุ่มในภาคอีสานส่วนมากที่อยู่ในสภาพเช่นนั้นต้องผละจากไร่นาและบ้านช่องเที่ยวแสวงหางานทำตามที่ต่าง ๆ บางพวกถึงมากรุงเทพ ฯ ถึงสามจ้อ บางพวกก็เข้าเป็นกรรมกรตามโรงเลื่อย โรงสี และโรงอุตสาหกรรมต่าง ๆ สุดแต่จะหาที่ว่างได้

เพื่อให้อีสานมีสภาพเป็นที่ดมสมบูรณ์ดังเดิม จึงเป็นหน้าที่ของเราชาวอีสานทุกคนจะต้องร่วมมือกับรัฐบาลรักษามรดกที่เราได้รับมาจากบรรพบุรุษของเรานี้ไว้ต่อไป ด้วยการช่วยกันอย่าทำลายสิ่งที่เป็นธรรมชาติ เช่น ไม่ควรตัดฟันโค่นต้นไม้ในป่าลงให้หมด ริมห้วยใกล้หนองคลองบึงบาง อย่าตัดฟันไม้ในเมื่อไม่มีความจำเป็น ควรสงวนไว้เป็นของกลางบ้าง เพราะถ้าป่าไม้ไม่มี น้ำก็จะแห้ง หญ้าต้นไม้อันเป็นอาหารสัตว์ และสิ่งที่จะใช้ประโยชน์จะ

หมดไป และต้องตั้งหน้าประกอบอาชีพด้วยความขยัน ขันแข็งซื่อสัตย์สุจริตไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน เอาเยี่ยงบรรพบุรุษของเราต่อไป ข้างรัฐบาลก็จะต้องพยายามช่วยเหลือแก้ไขในด้านชลประทานทดน้ำ และเหมืองฝายให้ทันต่อเหตุการณ์ อย่าให้ชักช้าจนสายเกินกว่าที่จะแก้ไขให้อำนวยเป็นแดนที่อุดมสมบูรณ์ต่อไป

พิมพ์ที่ ร.พ. มิตรไทย เชิงสะพานช้างโรงสี พระนคร
นายโสรัจ มิ่งวรรค์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๔๙๔